

ПЕТРО РАДЧЕНКО

ЗАЛІЗНІ ШОРИ

(Повість з життя старої школи)

I. ВІЙНА

Край вулиці примостився великий, двоповерховий будинок вищої початкової школи. Він стояв якось осторонь від інших будинків, на відкритому місці, і від цього особливо гостро кидалися в очі деталі його відмінного архітектурного стилю й обдерті невідомого кольору стіни.

Шкільний вартовий Андрій, іноді дивлячись на цей будинок, називав його «мундиром», і в цій гіркій іронії було багато правди.

Одного разу Андрій мав необережність взяти від інспектора школи мундир, який невідомо скільки часу пролежав у коморі, мабуть виконуючи різні господарські функції, і невідомо чому інспектор вирішив подарувати його Андрієві.

Андрій мундира взяв, але перед тим, як надіти, кілька днів провітрював на подвір'ї і тільки тоді зважився обережно натягти його на свої широкі плечі.

— Носити треба,—міркував він,—це все ж таки подарунок, і хто зна, що міг би подумати інспектор, коли б мундир раптово опинився на смітнику.

Іншого призначення мундир не мав, але довелось миритися і вряди-годи з'являтися в ньому перед інспектором.

З цього часу Андрій зненавидів взагалі всі мундири і це слово перетворив у образ, що мав визначати в нього все непотрібне, нікчемне, гідотне, дароване.

Шкільний будинок також мав багато спільних рис з мундиром; особливо вони ріднилися кольорами, безліччю латок; і коли на мундирові залишився єдиний блискучий гудзик, то такою ж світлою цяткою на будинку була нова табличка з позолоченим орлом.

Сьогодні Андрій також у мундирі. Він на нього завеликий, але це нічого. Коли, не скидаючи, натягнути його за коміра на голову, можна сміливо брати в руки щітку й змитати з дверей павутиння. Андрій завжди так робить.

Двері парадного ходу з написом «для педагогів» відчиняються тільки перед початком навчального року, а влітку вони здебільшого замикані. Тепер вони обвішані брудними ганчірками павутиння, з безліччю мертвих мух і комашні; навіть щілини позабивано твердими шматками торішнього пилу. Андрій обережно прочиняє двері, і ще обережніше зиркає вгору на павутиння. Від руху дверей на нього сиплеться пил і дереться павутиння з характерним тріском міцної тканини. Проте мундир досить добре захищає його від пилу і він енергійно шарує двері щіткою.

— Фе,—тягне він,—яка нечисть...

Але в цих словах нема й краплі злісти.

Його рухи рівномірні, спокійні. В них не відчувається похапливості, як нема її в напівсонливому диханні вулиці. Андрій навіть не може ремствувати на своє заняття, він розуміє, що з пилом, з павутинням, з павуками треба розправлятися тільки зі щіткою в руках. Андрій завжди врівноважений, а особливо хоче бути таким зараз перед початком навчального року, хоч іноді і не витримує до кінця гри з своїм почуттям. Важко стримати себе, важко не радіти, хмурити чоло і навмисне дивитися навколо серйозними очима, коли кожна дрібничка підказує Андрієві, що ще день-два і відживе спустошена школа, в холодні кімнати увіллється тепла радість життя. До самозабуття любить Андрій школу, особливо її мешканців, живих і веселих «шибеників».

Нарешті пил зчищено, навіть табличка привітніше виблискує двоголовним орлом. Андрій хвилину милується з своєї старанної роботи й раптом повертає голову на оклик.

— Наше вам почтєніє!..

— Тятя—батінька!... (так прозвали школярі Андрія від слова «штог батінька», з яким він найчастіше звертався до школярів і ніколи не вимовляв його правильно).

Це гурт школярів. Вони навіть не могли діждатися призначеного часу й прийшли до школи набагато раніше; ще Андрій не встиг привести до ладу клясні кімнати. Але несподівано стає радісно, дарма, що школярі йому заважатимуть, глузуватимуть з нього. Ось вони вже й зараз розсипали вулицею зерна посміху, забризкали її глузливым сміхом, задзвеніли головами, від яких після тиші Андрієві лящить у вухах.

— Здорові були, здорові...—відповідає на привітання Андрій.

Школярі вже біля воріт, кожний намагається першим пролізти в хвіртку. Андрій, розворушений теплою приязню, радо гріє їх своїми очима й повертає голову на покрики другої валки школярів. Тепер він не встигає всім відповідати—тільки стиха ворушить вустами нечутні слова:

— Здорові, здорові...

Сьогодні перший офіційний день навчання. На ганку перед дверима, що ведуть до вчительської, стоїть стіл, накритий зеленим сукном і кілька стільців, поставлених підряд. Триколовий прапор з золотим орлом посередині, дбайливо підвішений над дверима—навіває урочистий святковий настрій. Під прапором з рямців портрету пришепелувато визирає патрон школи—Микола ІІ, увітчений ялинкою.

Андрій в інспекторському мундирі, дбайливо вчищеному, поволі відчиняє і зачиняє за собою двері, іноді змахуючи долонею піт з чола. В його трохи вогких і зляканих очах (це завжди, коли він заклопотаний), незмірена глибина турботи. Ось він обережно, ледве приторкуючись пучками, розклав на столі теки з паперами, старанно здмухав кожную порожинку, а то раптом побіг на поклик з учительської.

Нарешті Андрій видимо зачинив двері востаннє, став край столу, нервово обсмикав мундира й пошепки сповістив школярів, що «вони» зараз мають починати, от нехай тільки інспектор висякають носа.

Правда, після цього попередження ще кілька разів з'являлась на ганку метушлива Андрієва постать, клала на стіл якісь папери і знову бігла на оклик.

— Он ідуть, ідуть уже...—проковтнув Андрій слова, поспішно стяг з голови кашкета й покійно спинився біля дверей.

Учні також застигли в напруженні.

Але вони ще не йшли.

— То мабуть Андрієві з переляку приверзлося...—засміялись учні.

Андрій сердито циткнув на них, зазирнув до вчительської ще раз і знову заклопотано вибіг на ганок.

На цей раз він не помилився, школярі без ніякого попередження побачили, що «вони» таки дійсно йдуть.

Двері широко розчинились. Андрій скам'янів на місці, виставивши далеко наперед лисину. Галас стих. Школярі непомітно обсмикували сорочки.

«Вони», цебто Вася, він же й інспектор школи, вже поважно крізь золоті окуляри оглядав учнів. Обличчя йому старанно виголоне з пучечком білої щетини на верхній губі, також старанно виблискувала на сонці лисина і вся його постать була якось старанно виглянцювана, випрасована без жодної зморшки, без жодної плями. Тільки очі не пасували до цієї тендітної врівноваженої постаті. Криве ліве око справляло таке вражіння, ніби він мусить бачити разом, що робиться ліворуч від нього і просто перед ним.

Із-за його спини визирало друге «вони»—плескувата голова на товстій, рудій шиї з сірими, надзвичайно рухливими очима, облямованими сйивом золотавих вій Ця голова довго лагодила пенсне, тоді весело привітала учнів і також весело покликала до себе когось пальцем.

Школярі насторожено притихли.

Нарешті на ганок піднявся учень і ніяково спинився перед учителем.

— Опеньок...—покотився тихий шелест.

Учитель хутко оглянув Опенькову постать і важко зідхнув. Він мабуть пожалкував, що йому доводиться мати справу з таким дорослим учнем (Опеньок був вищий за свого вихователя на цілу голову), але все ж дзвінко стукнув його щиколотком по лобі.

Опеньок зробив невільний рух потерти забите місце, але зустрівши глузливу посмішку, опустив руку долі.

— Невже так боляче? — запитав учитель і заколивавсь, ледве стримуючи в собі підступи голосного сміху.

— Але мій любий,—продовжував він далі і вже зовсім серйозно,—я покликав вас не для того, щоб ми дивилися один на одного, а сказати, що вас знову залишили на другий рік... Коли й цього року ви не подолаєте науки—ремствуйте тільки на себе... Потім ви, як старший учень, мусите бути прикладом бездоганної поведінки для новаків, ви мусите допомагати

ім у всьому... зрештою ваш обов'язок навчити їх... так, навчити їх поважати педагогів... Ідіть!...

Опеньок навіть не моргнув очима, слухаючи довгу крикливу тираду, але коли повернувся на своє місце, очі йому раптом залилися червоною фарбою й зблідли уста.

— У, Руда-Костя,—злісно прошепотів він, до болю стискаючи кулаки,— тобі ще не раз доведеться мати справу з Опеньком. Так, я у всьому допомагатиму новакам, я їх виховую. я навчу їх поважати педагогів, навчу... Сам інспектор не пізнає своїх слухняних телят...

Опеньок ще довго перебирав у думці подібні речення, дивлячись на Руду-Костю такими очима, ніби збирався проколоти його своїм поглядом, і нарешті відвернувся від нього, почувуючи безсилля щось заподіяти йому зараз, цієї хвилини, коли в грудях бушував гнів.

Тим часом інспектор викликав прийнятих до школи учнів. Він робив усе повагом, з наголосом вимовляючи кожне слово, і коли вже вчитав якесь прізвище, терпеливо чекав доти, поки викликаний підходив до нього на оглядини.

Прозорі водянисті очі обмацують кожного з голови до ніг, а тоді задоволено або незадоволено кивають у бік. Мовляв, тепер сам мусиш знати, що робити далі. Ти вже не дитина, а учень вищої початкової школи імени імператора Миколи II.

Дехто з розумніших хлопців одразу стають побіч інспектора, а інші, зустрівши похмурий погляд і незадоволений кивок, розгублено повертаються на старе місце. Таким допомагають старі учні.

Іди, дурню, та ставай біля Васі. Стій, як на муштрі, і боронь боже кліпати своїми баньками. Для сміливості перехрести лоба. Ну, біжи, сосун!

І сосуни один по одному стають на вказані місця. Дехто дійсно непомітно хрестить лоба. Потім розказували—допомогло трохи.

Нарешті п'ять десятків нових учнів, наче загипнотизовані, нерухомо стоять під променястим зором інспектора. Андрій поспішно роздмухує кадило. Солодкий дух ладану лоскоче ніздрі. Кожний відчуває урочистий настрій і кожний раптово насторожує слух, прислухається до нашорошеної тиші, в якій легко плинуть сині струмки диму від кадила і наче виткана з повітря попова риза не шелестить, коли він плавко підняв догори руки і тихим голосом почав молитву. Інспектор невинно склав на животі руки і побожно схилив на бік голову. Широка спина Рудої-Кості щоразу згинається. Коли він кладе на себе широкий хрест, тоді на учнів дивиться тлустиий зад з двома блискучими плямами, витертими на штанях від довгого сидіння. Андрій зовсім не розгинає спину, навіть тоді, коли він подає попові євангелію, або приймає з його рук кадило. Останні слова молитви завмирають так само тих, як і почалися. Учні по одному підходять до хреста.

Після молебну новаків повели до клясів, де інспектор мав їх привітати зі вступом до школи й прочитати довжелезну й найнуднішу промову, як треба поводитись у школі. Руда-Костя й старі учні лишилися на подвір'ї. Виявилося, що всі, хто мав перевірки, виконали їх задовільно, крім Опенька. Це ще раз скептично підкреслив Костя обіймаючи його за стан.

І на цей раз Опеньок жодним рухом на обличчі не виявив здивовання чи розчарування. Спокій не сходив з його трикутного обличчя.

Він тільки довше, ніж тоді, подивився на Руду-Костю, і коли ще раз опевнився, що починає його ненавидіти, одвів погляд у бік.

Згодом товариші почули його важку, незграбну ходу. Він спинивсь оддалік від них, біля ганку, обпершися спиною об поренчата і не спускав з очей Руді-Кості, справляючи зараз якесь відворотне враження.

Обличчя його починалось широкою опуклістю чола і закінчувалось гострим кутом щелепів. Цей трикутник обличчя завжди сотав зловтішну усмішку, від чого його очі ставали вузькі, чорнішали, а коли в той час Опеньок на когось дивився—здавалося, з очей бризкала кип'яча смола.

— Хіба я коли забуду образу?—казали зараз Опенькові очі.—Хіба можна забути той момент, коли мене в присутності отих хлопчаків, нових учнів, ударили по лобі, виставили на показ, мовляв, ти старший учень, ти маєш навчати їх, ти, що тебе щодня карали за неслухняність—мусиш бути для них прикладом бездоганної поведінки.

— Я навчу їх!..—проказує Опеньок сам до себе, стріляючи очима в бік Руді-Кості.

Руда-Костя саме щось оповідає школярам. Його куценка постать, міцно насаджена на м'язисті опупки ніг, жваво рухалась, для чогось присідала, біла об поли руками й хилиталась од довгого й затяжного сміху.

— Гегоче ідол...—голосно показав Опеньок і нараз сунув у кешені руки, стиснув їх там у кулаки.

Цей рух роздратував Опенька ще більше, кулаки його зробились твердіші за залізо і все тіло обернулося в шматок одного бажання—знищити Руду-Костю, зчавити його так, щоб замість тіла в руці залишилась єдина маленька кулька.

Тепер Опеньок уважно вивчав свого ворога, придивлявся до кожної дрібниці в його постаті.

Очі помітили латку блискучої лисини, руду шию з темними смугами зморшок і білий комірець, що жадібно присмоктався до тлустої шкіри потилиці. Погляд яхидно смакує всі спотворені деталі його тіла, одержі й задоволено спиняється на товстому заді. Так само, як і під час молебну, зад лисніє витертими від сидіння плямами, тільки зараз ніби глузливо посміхається до Опенька великими, безсоромними очима.

«Гидотний він, потвора...»—здригається Опеньок, і від цього в грудях знову прокидається пекуча біль недавньої образи.

«— Щось має бути!..».

Це «щось» раптово стає великим, розростається в помсту, від якої незабаром тремтітиме жалюгідна постать Руді-Кості, і в великих, розширених від жаху очах товаришів, він читатиме покору й здивовання.

Опеньок замислюється від такої уяви й деякий час нерухомо стоїть на місці. Тоді швидко скинув очима до гурту і покликав Мотьку.

Підійшов Мотька, ще здаля помітивши зміну настрою свого товариша.

Опеньок штучно й неприємно засміявся і також нещиро притиснув до себе Мотьку.

— Чого носа повісив, думаєш, що так і злякався їх, перепрошувати піду, мовляв, пустить до другої класи? Довго доведеться чекати. Не знають вони Опенька... Душі моєї ще не знають, Мотько... От вони і вчать нас, але не знають... Може згодом розкусять Опенька, але знай, Мотько, не хвалюсь тобі, ні, а пізно буде, пізно!..

Останні слова Опеньок майже прошепотів у Мотьчине обличчя, обпікши його своїм гарячим подихом.

Мотька вже був вирішив іти додому і кликав Опенька, коли в гурті школярів склався надзвичайний галас. Вони швидко перезирнулися між собою і, наче змовившись, побігли до гурту.

Школярі тісним колом обступили захеканого хлопця. Він ще не встиг вимовити жодного слова, тільки важко відсапувався, перекидаючи погляд з одного обличчя на друге, але коли підійшли Опеньок і Мотька, враз з погордою випалив, ніби тільки на них і чекав.

— Війна!..

— Що?..

— Війна!.. Росія оголосила війну!..—поправив він.

Школярі враз притихли й дивилися на свого товариша поширеними чоловiчками очей.

Перший порушив мовчанку Опеньок. Він спокійно, але рішуче, наказав:

— Коли не брешеш,—божись!..

— От, їй-бо!..—обвів усіх блискучими очима розчервонілий хлопець.

— Сам бачив. Ходять з прапорами і носять портрети царя. А одного чудака били: всі співають «боже царя», а він як гукне: «долой війну» і ще щось, не дочув я, так усі разом і замовкли... Ну й наробив же собі лиха... Дали ж йому тоді!.. Кров'ю бідолаха вмився, а таки своє править... Чобітьми по голові били, дрючками... Так і пройшли по ньому...

— А далі?—зацікавився хтось.

— Що далі?.. В тюрму—і кришка!—авторитетно заявив він.

Новина приголомшила всіх. Ніхто не знав з чого починати: чи бігти на вулицю, чи далі слухати оповідання товариша.

Раптом усі почули далекий невиразний шум, що все наближався. Він викликав почуття побоювання, а разом і цікавості. Згодом він перетворився на тупіт ніг великої юрби, навіть до вух долітали окремі уривки співу.

Школярі хвилину мовчки прислухались, а тоді миттю вилетіли за ворота.

Повінь грізного шуму зростала, ширилась. Тепер уже чути було міцні і врочисті звуки гімну. Їх уже чули всі. Вони пливли вулицями, невгамонними хвилями хлюпали в вікна, в двері будинків, примушували людей кидати свою працю, схоплюватись на ноги,—засвічували у їхніх очах жарини панічного жаху.

Руда-Костя, який також прислухався до оповідання школяра про оголошення війни, а це почув шум, сповістив інспектора про якусь дивовижну маніфестацію. Першої хвилини він також розгубився і не знав як найкраще

розказати про все інспекторові, але інспектор, мабуть, був обізнаний про маніфестацію докладніше.

— Дивно!—відповів він на запитання Рудої-Кості, недбало проціджуючи кожне слово.—Ви навіть не помічаєте таких великих подій, як оголошення війни. Це маніфестація руських людей, для яких батьківщина в небезпеці і вони прилюдно заявляють про це всьому світові.

— Вишикуйте учнів парами,—додав інспектор сердито,—ми мусимо всією громадою зустріти маніфестацію.

Коли школярі, в супроводі інспектора й Рудої-Кості, вийшли на вулицю й зупинилися біля воріт школи, саме несли великий завітчаний портрет царя. Його оточували бородаті люди в синіх «поддьовках» з трикольоровими стрічками через плече. Ступали вони обережно, здавалось несли велику діжу, наповнену до країв цілющою рідиною, і смертною карою відповідали за кожну краплю, пролиту на землю. По боках портрету ритмічно коливалися церковні корогви, за ними прапори, а далі стоголосний натовп.

Попереду всіх, обличчям до царського портрету, ішов кремезний чоловік; пройшовши так кілька кроків, він раптово підняв догори руки й шалено вигукнув, хрипнувши на високих нотах.

— Хай живе війна! Смерть усім нашим внутрішнім ворогам!.. За наших братів сербів!.. Бий усю християнську нечисть, окромя православних!..

Він спинився, з свистом у горлі, набрав у легені повітря і ще голосніше прохрипів—«вра-а-а!»...

Цей хрипкий, подертий на шматки вітром і гамором, вигук, зараз же підхопив натовп. Сотні рук стиснулися в кулаки і щупальцями чудернацького, велетенського звіря простяглися над головами. Разом хекнули тисячі грудей. На мить заплющилися очі людей і з широко роззявлених пельох покотилося голосне «вра-а-а».

Інспектор і учні стояли без шапок. Таке спокусливе видовисько їм доводилося бачити вперше. Нестримна сила, сила шаленого руху, а може хвиля дужих вигуків, тягла їх наперед, у гущу натовпу, до миготливого блиску шкляних очей, в людський потік червоних облич і гарячих тіл.

Вони бачать у натовпі своїх товаришів.—Щасливці!..—Від заздрости боляче стискає в грудях. Хочеться також бігти разом з товаришами, кружляти з ними в дивовижному танку, впірнути в гамір хрипких людських голосів, влити в нього дзвінкий металь дитячої радості й захоплення.

Маніфестація порівнялась з школярами. Чути голоси окремих людей, чути, як шарудить одежа, лопочуть полотнища прапорів, важке дихання і пах людського поту віють у їхні обличчя, блискають очі, наче скло проти сонця.

І несподівано для всіх інспектор падає навколішки, підводить догори руку й кладе на себе широкий хрест. Він тричі клоняється царському портрету; потім хутко підводиться, нахиляється до учнів і гаряче шепоче:

— Хрестіться діти, почалась війна!..

Але, хто зараз підніме руку перехреститися?

Злякані очі з-під лоба зиркають на інспектора. Це ж таке велике безглуздя, як і підчас похорону зареготати в обличчя мерцеві.

А може це їм тільки приверзлося?

Ба, ні...

Інспектор знову нахиляється до них і вже налитими кров'ю очима, — не вустами, а очима — шепоче ті ж самі навісні слова.

Тоді всі похапливо, тремтячими руками, абияк кладуть на груди хрести.

На хвилину настає нашорошена тиша. Щезає з очей вулиця, не чути маніфестації. Ніхто не може відірвати зору від інспекторського обличчя. Воно раптом блідне, потім заливається рум'янцем. Піт великими краплями кропить чоло й лисину. На вустах шматки піни, він випльовує її разом з словами.

— Як ти посмів?! Молокосос!.. Паскудо!.. Ти знаєш над ким ти осмілюся насміхатися?.. Ти знаєш!? За це... за це тебе... Забирайся геть! Нехай сьогодні ж прийде до мене твій батько!..

Школярі мало що розуміють з цих викриків, вони навіть не знають кого вони стосуються. Але в важких і грізних словах відчувають неминучість лиха. Тільки згодом вони помічають хлопця, і скорше відчувають, ніж впізнають у ньому винуватця. Він один, здається, сміливо дивиться на інспектора, поволі випростується, відвертається від нього і йде геть. І тільки, коли зробив кілька кроків, раптом кидає слова, не повертаючи голови:

— Батькові перекажу неодмінно...

Цього хлопця до цього часу ніби не помічали, а тепер перед кожним стоять його чудні очі, кожний бачить тонкі, міцно стиснуті вуста, без краплини крові.

— Це—Колька...—шепоче один з школярів.—Ми якось наскочили на Васю, хотіли побігти за процесією,—а тут—куди? І поставив біля себе. Ог не повезло нам...—аж скривився школяр.—Це його вже втретє виключають зі школи, а сьогодні мабуть востаннє, кінець. Але що Кольці,—на одних п'яторках вчиться... Захоче—враз до іншої школи вступить. З такою макітрою навряд чи доведеться пропадати. А жаль Кольки, уроки давав списувати... Проте, молодця, не послухав Васі, не перехрестився чорт зна до кого. І правильно зробив! Спитати б Васі—кому кланялись? Перед ким він на коліна падав? Он перед тією босвою?.. Знаю ж їх, на одній вулиці живу з ними. То ж каторжники... Подумаєш, богів знайшов... Коли до чого—кланяйся та хрестись сам, а других не заставляй...

Всім ніяково і боязко чути такі зухвалі слова.

Але, щодалі вони слухали про сміливого Кольку, що не захотів перехреститись, та більшу симпатію до нього й злобу проти інспектора викликали ці слова.

Колька—герой. Такі хлопці зустрічаються раз на віку. А як він сміливо дивився на осатанілого інспектора, як погордливо відповів?..—Молодця!..—хвалили в думці.

Тепер ніби всі забули про маніфестацію. То далекий невиразний гомін болю. Він тоненькими цівками гарячого пороку свердлить очі, ніздрі, лоско-

че в горлі. То тільки велична картина яскравих гарячих фарб, потужних звуків. Її тільки на мить показали і зараз же закрили сірим полотнищем пилу. Її вже нема. Вона зблідла, злиняла разом зі словами інспектора, вже навіть тоді, коли він підняв догори руку перехреститися.

Натомість виринає перед очима якась зчорніла, тьмяна маса людей, і чогось така заклопотана, боязна, притишена. Вона вже не співає, не кидає в повітря погордливе «ура», вона зараз схожа на купу черваків, що розлазяться в усі боки.

І враз хиляться корогви, падають на людські голови. Хвіст маніфестації кумедно простягає наперед руки, хапається за сусідні чуби, лізе на спину переднім, глухо шумить.

Високо в повітрі майорить червоне полотнище, таке чомусь чисте й привабливе. Воно переливається на сонці криваво-червоними смугами. Ось чути запалахотіло, запалало все навкруги, сипнуло в натовп іскри вогню.

Воно наче марево страхіття, бо за ним виростають одчайдушні крики й жах. Лави маніфестантів здригнулися, гукнули перед себе небезпеку й побігли вздовж вулиці, розсипались завулками. В повітря впало кілька поспішних пострілів.

III. ШАВРОВИЙ

День почався мляво. Замість учорашнього шуму й сміху панувала тиша, стриманий говір, а то й шепотіння.

Школярі збирались окремими купами, ходили парами, деякі тихо сиділи на землі—притишено сперечались. Навіть перші галасії школи були на диво стримані й нічим не порушували загального настрою й діловитости.

Розмовляли про війну, про вчорашні події.

Того, хто ніс червоний прапор, забив переодягнений поліцай, бо коли він витягав револьвера, під чумаркою блиснули гудзики уніформи. Забитого знали деякі школярі—він слюсар, працював на якомусь заводі, його часто бачили, коли він у засмальцьованій одежі проходив повз вікна школи. Разом з прапором його кудись одвезли й не знати де поділи. Навіть жінці не сказали де він, і порадили—коли вона не хоче, щоб і їй було те саме—не приходити більш розпитувати. Поранених—їх налічували до десятка—одвезли до лікарні, але до них нікого не пускають. Ходять чутки, ніби з лікарні їм єдина дорога—до Сибіру.

Казали ще—в другому кінці міста маніфестанти напали на євреїв, багатьох поранили.

Цьому була правда. Школярі-євреї сьогодні не прийшли до школи.

— Бояться...—зауважив був Циган, але ненароком глянувши на Байду, замовк на півслові.

Циган—перший силач у школ й порядний босяк. Вн нколи не міг спокійно всидіти на одному місці й обов'язково мусив когось ударити, підставити ножку, а коли не міг дістати руками чийось бідну спину, дошкуляв словами.

Не чіпає він одного Опенька, якого боявся, та Байди, якого ненавидів, і мріяв колись помірятися з ним силою.

Байда лише третій рік живе в місті. Він приїхав з батьком з села і вступив до школи, де його одразу охрестили хохлом, хоча поважали його за міцно збудовану постать. Це був звичайний хлопець, якого поважали, іноді любили, але якого ніколи не помічали, вважали нездатним піднятися над пересічний рівень «шкільної науки».

Проте, одного разу Байда раптом поставив себе в перші лаві найкращих товаришів і героїв школи.

Циган побив єврея Соломона. Побив просто за те, що він єврей, що приносив на сніданок оселедці, цибулю і, мовляв, засмердів усю школу.

Байда прийшов на кінець бійки, саме, коли понівечений, увесь у грязюці, Соломон стояв навколішках перед Циганом, простягаючи до нього тремтлячі руки.

— Хрестись!..—наказував Циган, підбадьорений загальним реготом.

Але Соломон видимо нічого не розумів і не чув, тільки злякано обводив очима всіх школярів.

Саме підійшов Байда.

Мабуть Соломон побачив у Байдиних очах захист, може співчуття. А може Байдині очі довше, ніж треба, спинились, розглядаючи Соломона, але він швидко схопився на ноги, обхопив Байду цупкими руками і міцно притиснувся до нього.

Цього ніхто не сподівався, тим більше завжди смирний і трохи боязкий до різних бійок Байда.

Циган оскаженів.

— Ага, ти тоже такий, тоже «Цибуля» (Байду тоді називали «Цибулею»)!?.

— Пустя!..—підступив Циган і шарпнув за руку Соломона, намагаючись одірвати його від Байди, але спізнився.

Байда стрельнув на нього, враз наповненими кров'ю очима, щось прохрипів, відчуваючи в усьому тілі біль нервового тремтіння, яке передавалось йому від Соломона, і разом з Циганом впав на землю.

Коли Байда отямився, блілого Цигана підводили з землі.

Після цього випадку, в очах школярів стояв уже не хохол, а легендарний Байда, хоча правдивого джерела цього прізвища ніхто не знав.

Тільки сьогодні Циган посміливішав. Правда, він би й сьогодні не посмів зачепити Байду, але розмовляти про євреїв вважав за можливе й дозволене. Адже вчора не тільки насміхалися з євреїв, а й били їх, сам народ бив, поліція била.

— І що ти мені зробиш, коли я, от, при тобі, лаятиму їх? Ну, скажи?—Циган зневажливо подивився на Байду, а згодом додав:—Смотри, Опеньчиних кулаків покоштуєш!..

У школі Опеньком лякали всіх, а особливо Циган, який ці дні користувався всіма привілеями дужого товариша.

Опеньок і сьогодні прийшов до школи пізніше за всіх. Супроводив його незмінний товариш Мотька. Він голосно свиснув біля воріт, подаючи про себе звістку, але сьогодні на них не звернули уваги, хоча раніше їх завжди

радо зустрічали. Дехто навмисне відвернувся, щоб не зустрічатися з ними. Опеньок ніби одразу став усім нецікавий, непотрібний, нудний. Один тільки Циган відповів свистом і побіг назустріч.

Опеньок помітив цей загальний настрій школярів і призиливо скрикнув обличчя. Він даремно кілька разів пройшовся по подвір'ю, щоб усі його бачили, потім прошепотів щось Мотьці на вухо і вдвох прогнавши від себе Цигана, хвацько заклавши за спину руки, вийшли на вулицю.

Саме різко й галасливо прокалатав дзвоник.

Сьогодні Андрієві мабуть вперше за все життя не довелося пригадувати кожний закуток, де могли бути школярі. Раніш часто до вбиральні підходив і калатав дзвоником, нагадуючи про початок лекції.

Проте Андрій любив цих пустунів. Скільки сили поклав на них, вік непомітно прожив з ними. А неприємностей скільки зазнав... Дарма й згадувати, добре віддячують за його м'яку вдачу. Але сорок років скликає школярів на лекції, турбується, щоб була часом не спізнилися. Хоч як нездужає на ноги, а позбирає всіх.

Хіба хоче Андрій, щоб їх карали, залишали «без обіда»?.. Може вони не дочули дзвоника?.. Знає Андрій—молодість, побігати хочеться, якусь штуку встругнути, цигаркою затягнутися... А скільки тютюну в нього перебрали?..

Ходить Андрій, калатає дзвоником, пригадує старе й запитує себе, як буде цього року, які новини принесе йому?

— Ідіть уже, йдіть!..—сердиться Андрій.

— Мотько, а ти де ходиш?.. Вже всі в школі, а він прохажується.

Мотька з розгону ляпає Андрія по плечі і зникає за дверима.

— Ото каторжний!..—лютує Андрій, але раптом посміхається, хоч і намагається стримати серйозність на обличчі.

Він пригадав, як того року Мотька влучив кізяком в лисину Василеві Миколаєвичу... Удобреніє Росії вивчали, так не вдержався, каже хотів практики добрати...

— Лихо з вами, вам практика, а мені нотації!.. Не додивився, розпустив їх, потураєш їм... Ех!..

І сьогодні Андрій наважився почати звичайний розшук, але завчасно додивився. Перший поклик дзвінка зібрав усіх.

Павло вперше в такій великій і ясній кімнаті. І коли він намагався порівняти її з іншими кімнатами, які бачив раніш, то сміливо переніс сюди хату, де жив зі своїми батьками. Навіть добрячий шматок місця лишився—повітку, чи хлів збудувати можна.

Павлові довелося сісти на передній лаві, близько вчительської катедри, бо всі місця вже були зайняті. Не хотілось сідати на передній лаві, щоб бути весь час на очах у вчителів, але мусив. Боязко було перечити, або сісти на вибране місце, прогнавши відти слабшого учня. Так зробили Опеньок, Мотька і ще дехто.

Незабаром увійшов Андрій. Щороку його обов'язком було доглядати за учнями-новачками перші дні... А власне він мав розсадовити їх, навчити

вітати вчителів, поводитися з казенним майном (не різати лав, не писати на стінах), додержувати чистоти тощо.

Про все це знали учні, але не знали новачки, і тому не мало здивувалися появі Андрія. Вони скорше чекали грізної постаті вчителя і нетерпляче готували себе до цієї першої боязної зустрічі з ним.

Андрій довго й нудно пояснював учням їхні нові обов'язки і несподівано ставши в позу салдата, коли той забачить генерала, подав команду:

— Стройся по аранжиру!..

Звичайно по «аранжиру» ніхто не став, крім Опенька й Мотьки. І Андрійові довелося брати кожного за барки і ставити на відповідне місце.

Крім «аранжиру» учні взнали від Андрія ще: правий і лівий фланги і нарешті почалось розсадовлювання.

Павло зрадив, коли довідався, що мають наново розсадовлювати учнів. На першій лаві йому не сидіти. Він стояв у середині довгої шереди учнів, отже сидіти йому доведеться десь на середніх лавах.

На «камчатку», по їхньому «взрослому положенію», Андрій одіслав Опенька й Мотьку.

Садовив Андрій, кожному точно вказуючи на його вже постійне місце. Павла посадовив біля вікна. Сідаючи на своє місце, Павло від радості кілька разів посміхнувся. Він вгадав, що сидітиме посередині, а головне—привітне й миле вікно. За ним гамір вулиці, привабливий мир сонця, волі й радості, тепер такої бажаної й такої далекої. Він іноді крадькома дивитиметься в вікно, відпочиватиме.

Коли в класі трохи втихомирилося і перестали ляскати накришками лав, пробуваючи їх зручність і міцність — Андрій став на катедрі.

На це ніхто не зважив. Подумали—Андрієві просто закортіло посидіти на місці, де сидять лише вчителі, але раптовий, ніби зляканий вигук — встать!—миттю поставив школярів на ноги.

Очі всіх прилипли до дверей, але вони чомусь не відчинялись.

— Погана у вас практика...—зауважив, сміючись, Андрій.—Це я для того, щоб вас навчити вставати, коли, буває, заходить учитель... — ніби виправдувався він, сам дивуючись з того вражіння, яке викликала його команда.

Команду «встати» й «сісти» Андрій практикував безліч разів, додаючи до неї відповідні пояснення.

— Головне — не ляскати кришками, не човгати ногами...

— Голови, голови, як у вас!? Вище треба, так, наче б то перед вами не я, а, положим, Василій Миколайович...

— І нарешті, соблюдати абсолютну тишину. Летить муха, а ви її чуєте. Кашляє за дверима Кость Петрович, а ви вже встали й делікатно чекаєте на нього.

Коли вийшов Андрій, почався звичайний галас. Опеньок і Мотька знайомилися з товаришами «камчатки». Обоє вони поважали здорових і сильних хлопців, на малечу не зважали, гнали від себе і навіть заборонили підходити до їхньої території.

Тим часом Павло придивлявся до свого сусіди. На нього зирнув і зараз же заховав очі худорлявий хлопець з плаксивим виразом обличчя, з великими вухами, які жовто просвічувались, наче в них не було крові. Він ввесь час сидів тихо, видимо ніяково почував себе на новому місці і щоразу боязко скидав очима на двері. На товаришів він ні разу не глянув. Можна було подумати, що його самого посадили в кімнату, бо свій зір він спинав тільки на речах, і то розглядав їх з якоюсь важкою нудьгою, а то й злякано. Єдине, від чого він радів, це коли дивився в вікно. Тоді його очі оживали, в них тремтіло світло погожого дня і прозора просторинь блакиті.

На Павлове запитання, сказати своє ім'я він боязко, ось заплаче, подивився на нього і ще боязкіше підскочив, коли несподівано рипнули двері і всі разом затихли.

Увійшов Шавровий, учитель історії, і призначений на класного наглядача першої громади.

Шавровий, як і більшість педагогів вищої початкової школи, мав вищу освіту і замолоду мріяв бути не нижче інженера-архітектора.

— Хоч поганеньким, а все ж таки інженером мушу бути...—не раз казав він своїм товаришам, обережно приторкуючись пучками до того місця, де в порядних людей ростуть вуса.

Цей нахил у нього позначився давно, ще в дитинстві. Треба було маленькому Толькові пустуючи перевернути собачу конуру й подушити цуценят, а няні вдарити руками об поли й в присутності батьків сказати:— «неодмінно Толькові бути архітектором»—як з цього й почалося.

Після цих пророчих слів Толькове призначення набуло чинності і все далі життя його покотилося стежкою набування архітектурного фаху.

Правда, маленький Толька, і до того і після, залюбки викорінював цуценят, голубів і всіляку господарську живність, проте, покликання на лікаря, або, принаймні, на ветеринара йому не думали пророкувати, а от інженером неодмінно мусив бути. Цього хотіли батько, мати, а няня, частенько милуючись довготелесою постаттю свого непосидючого панича, оповідала про якогось пана, що також почав з собачої канури, а закінчив «загрянницею».

— А закінчив «загрянницею»...—і собі тягнув Толька.

Йому дуже подобалось при всіх, а особливо при товаришах повторювати це для нього нове, осяйне ореолом любови й таємниче слово.

Так Толькові, а тепер Шавровому усміхалась доля бути інженером-архітектором.

Він, не знати чому, й сам твердо повірив у своє покликання. І тільки пізніше, в останньому класі гімназії, коли йому загалом занудило від науки і більше личило одружитися, він на все махнув рукою і цілком поклався на сумління й розум своїх батьків.

— Вони хотіли, і нехай!.. Буду інженером—добре, а може буду босяком, хіба не однаково?.. «Судьба іграє человеком, она изменчива всегда»...—пригадував він слова пісні, що частенько чув її в дитинстві від катериників.—А зрештою щось мусить бути... Щось буде!..

Але за цим безнадійним «щось» Шавровий просто намагався приховати терпкі й болючі думки про своє майбутнє. Ці думки особливо яскраво виринали в найгірші хвилини його життя, бо за ними він бачив роззявлену пащу темного, зітканого з туману, холодного провалля. Даремно він намагався зазірнути в провалля. Ставало млосно, ніби справді стояв десь на краю скелі й дивився вниз, у безодню.

— Не видно просвітку, не буде й життя...— міркував він.

Шавровий хоч і тягнув ще ярмо студента, але вже безсилий був наївно вірити словам своєї няні, що колись так тепло заколисували його мрії, надавали йому сили.

— Стара наволоч,— скаржився він за чаркою горілки в товаристві таких самих бездарних студентів,— вірив їй, вчився, а тепер, коли маю починати жити, на тобі—дуля! Дулю нам піднесло життя замість букегу щастя й радості; велику дулю, складену з пучок наших наївних нянь, дурних папаш і мамаш... Хе-хе... Вірно кажу?..

Шавровий якраз вийшов з шереди тих людей, що ніколи нічого не роблять, навіть не вміють щось зробити, але які вперто марять і в мріях будують своє життя. Невдовзі Шавровий закінчив інститут і не мало здивувався, коли йому судилась стежка звичайного вчителювання. Замість величних плянів будівель йому довелося сісти за підручники російської історії, впізнати з головою в буденщину, напитися гіркоти буденних днів з турботами й працею.

Після такої події батько зрікся сина, написав йому довжелезного листа, де перелічував усі збитки від його неслухняности, і просив потурбуватися виплатити всі гроші, витрачені на нього за навчання.

Одержавши й кілька разів уважно прочитавши батькового листа, Шавровий вирішив не відповідати. Але злість на батька, на життя, на змарновану молодість, на мрії, що тільки дратували його і не заспокоювали — роз'ятрила свіжу рану.

Він написав батькові:

«Мрія про архітектуру не покидала мене ніколи, не покине й тепер, хоч я з лихої долі й викладач історії N школи. І нехай я матиму бакалійну крамницю й продаватиму покупцям оселедці, цибулю, перець, махорку і подібні речі буденного вжитку—і тоді не розлучусь із своїм убоїщем, з капосною мрією про архітектуру, що ви мені силоміць прищепили, наче якусь невилікувану хворобу. Радійте, папашо, але не тому, що ваш син викладач історії і вже добрав смаку прищеплювати школярам свої думки, власне мордувати їх своїми химерами, а тому, що він на все життя залишається «архітектором-будівником».

Р. С. За гроші, витрачені на мене, не турбуйтеся, вони мабуть щодня, щогодини вилазитимуть мені боком. Краще б я зазнав нужди босяка, ніж роскошів науки...».

На цей лист батько не відповів, а Шавровий, доживши до сивого волосся, так і лишився викладачем історії, тільки з якимось особливим архітектурним ухилом.

Бували такі дні, коли цей ухил, ця мрійлива хвороба молодости, як називав її сам Шавровий, всосувала в себе кожний дрібок його істоти, позначалася на кожній дрібниці його роботи, побуту; виринала перед ним привабливою й осяйною мрією, що вела його до стежки—в думках—чарівного життя.

Іноді Шавровий почував себе хворим, купував останні новини з архітектури, подовгу ходив з кутка в кут, нетерпляче міряючи кроками підлогу своєї холостяцької кімнати.

Навіть години лекцій не зупиняли гарячкового настрою, не могли вгамувати хоробливого свербіння думки. Поруч з буденним життям, коли ранок, полудень, вечір і ніч завжди бували до нудоти одноманітні — він боляче й потужно поривався в височінь, до того неосяжного простору, де мав творити якісь чудернацькі цінності.

Ця непосильна боротьба химер з дійсністю знесилювала його до краю, натягала на обличчя машкару сатанинського вигляду і лихо було учням, коли він з таким настроєм з'являвся на лекції.

Учні завмирили, холола кров і здавалось приростали до сидіння тремтучі тіла. Ніяка сила не могла зворухнути їх з місця.

Але й історію Шавровий викладав не так, як викладали її всі звичайні педагоги. То була не історія, а якісь практичні відомості для аматорів архітектури.

Наприклад: Росію він порівнював до Хеопсової піраміди. Вона (Росія) обов'язково існуватиме стільки ж тисячоліть... І така велика, наче сфінкс уночі, на тлі ультрамаринового неба Сахари...

Першого князя славетної Русі—Рюрика, обрисовуючи його постать, ставив поруч Ейфельової вежі: «Коли Рюрик вперше ступив на руську землю, його так вразила її велич, що він кілька хвилин стояв на одному місці, наче струнка Ейфельова вежа...» і чомусь додавав:—«з височини якої ви можете бачити красу й гордості Франції—Париж, цю всесвітню «колыбель» мистецтва й архітектури».

Різні війни завжди називав витворами славетного митця, що зуміє прикрасити мури якоїсь велетенської будови художньою горорізьбою такої то бійки.

Так і починалась у нього лекція:

«На горорізьбі Куликівської бійки слід пам'ятати такі постаті...».

Або:

«За царювання Олександра Благословенного, на мурах могутньої будови Росії, руські люди вже різьбили нові, невмирущі постаті: Кутузова, Багратіона, Денісова тощо, що іменами їх ми пишаємося й досі».

Такі горорізьбані лекції з російської історії нічого нового не давали учням, хіба більше шкодили. Це добре розумів і Шавровий, але змінити їх, або читати простіше не міг. Не міг же він раптово переродитися, скинути з себе, як скидає гадюка—стару, нашпиговану мріями про архітектуру шкіру. Шавровий і сам іноді дивувався з своїх лекцій. Жодний підручник з історії

не знав і не знатиме того, що часом він вимагав від учнів, але ці вимоги звичайно ніколи не перечили його поглядам і міркуванням про історію.

«Людина—це особистий світ, відокремлений від усіх зовнішніх впливів, окрім народження й смерті, але останнє—воля божа. І коли, наприклад, я—викладач історії, я мушу мати про неї тільки свою думку, хоч нехай її заперечуватиме весь світ. Підручників для мене також не може існувати, я сам собі підручник»...

Такі філософські міркування і таке ж ставлення до своїх обов'язків з самого початку вступу Шаврового викладачем до школи відразу вирило провалля між ним і учнями. Він був надто примітивний, щоб те недовір'я, з яким учні зустрічають кожного педагога, раптом спалахнуло зненавистю.

Учні відверто ненавиділи, але разом і стереглися цієї напрочуд ласкавої людини.

Вони стереглися не бійки, не тих здоровенних кулаків, що ними Шавровий виробляв чудернацькі сальто, ілюструючи ними кожну лекцію історії,—вони боялись його різких слів, ідіотичної посмішки, особливо коли вона іноді переходила в сміх і він захлинався від нього, хапав себе за горло, щоб якось стримати булькання невтримного сміху, боялись його щоденного знущання.

Його навіть ніколи не зачіпали одчайдушні Опеньок і Мотька. Звістка, що Шаврового призначили клясним наглядцем—стривожила їх найбільше.

Першій лекції чекали, наче якоїсь кари. Коли зайшов Шавровий, як сів, як шарував хусткою пенсне—цього ніхто не помітив. Дрібниці стерлися почуттям невідомого страху перед постаттю непомітної, з дрібними рухами у сірім піджаці людини. Всі побачили тільки щось сіре, рухливе, єхидне в кожному русі; а коли почав говорити, відчули біль від кожного його слова, воно приторкувалось їх тіла лезом гострого ножа.

Перше слово клясного наглядця було про бездоганну поведінку, про шанування людей, призначених урядом на святе діло виховання народу, а свою промову закінчив приблизно такими словами:

— Але хіба вам казати про це, хіба ви що зрозумієте?.. Ви ж ще сопляки і молокососи, ви ж ще тільки починаєте жити, і ваші засмічені недорозвинені душі навряд чи зрозуміють людські ідеї. Ви тільки й живете зараз для того, щоб когось піддурити, підвести, обпламувати його, обкрутити навколо пальця. От ви й зараз уже посміхаєтесь (це коли всі школярі стримали дихання й закам'яніли на місці), кривите ваші препаскудні пики: мовляв, співай ластівко, співай Шавровий... Але знайте мерзотники!..

На цім слові Шавровий підвищив тон з катедри, наблизився до передніх лав і завзято замахав кулаками. Деякі учні з острахом зсунулись під лави, а деякі сміливіші мусили щоразу нахилитись, захищаючи свої голови від помахів збожеволілого вчителя.

— Але знайте, запам'ятайте собі!..—вигукував він люто, блимаючи банькатими очима.—Я не подарую вам жодної найменшої провини, я вам покажу Шаврового, я вас навчу насміхатися над чесними людьми!.. Я вас не битиму, ні... я взагалі ворог усяких тілесних кар, навіть не ставитиму

вас навколішки, в куток... Всі ці заходи захисту від вас надто примітивні, негідні одного наймення порядної людини... але стережіться, коли хочете зберегти свою власну шкіру... Зі світу жжену, словами катуватиму!... До кінця мого життя катуватиму вас, каторжне кодрло!..

Шавровий зрештою спинився, важко сопучи й витираючи хусткою спітніле чоло і впав на стілець, ні на кого не дивлячись.

Він так сидів доти, поки по одному вилазили з-під лав перелякані учні і надщерблений дзвінок сумно прокалатав під дверима кінець першої лекції.

III. ЖЕНЬКА

Другі лекції, власне напутливі промови, проказані сердитим чи лагідним голосом, в залежності від особливостей вдачі кожного вихователя—були вже не такі цікаві й бурхливі, навіть нудні.

Кожний приходив і щось говорив, іноді посміхався, іноді люто бризкав слиною. Кожний казав кілька слів про поведінку, про ті порядки в школі, що за них відповідатиме тільки він один. І кожний залишав на пам'ять учням щось своє особисте: від Шаврового залишився страх—розглядити його обличчя ніхто не встиг; піп залишив на згадку віхори сивого волосся; вчителька російської мови—різкий крикливий голос і таку кількість проказаних за хвилину слів, що їх не встигали проковтувати, не то що слухати; інші залишали ходу, рухи, а від одного запам'яталась тільки спідня частина обличчя з розкішними вусами, надто показно вони в нього воружились.

Були різні люди.

Одні подобались Павлові. До учнів звертались просто, поводитись ласкаво. Легко було їх слухати, а ще легше й охітніше відповідати.

Інші були для Павла так само байдужі й нудні, як приходили. Ці говорили поспішаючи, наче на них чекала поза школою якась невідкладна справа. Їм навіть ніколи було дивитися на учнів, відповідати на їхні запити. Вони кидали лекції з першим звуком дзвінка й незадоволено позирали на двері, коли лекція затягувалась на кілька зайвих хвилин.

Третіх Павло зразу зненавидів. До цієї категорії, крім Шаврового, належала більшість вчителів. Всі вони здебільшого були фахівці-педагоги, мали вищу освіту, довгорічний стаж разом з облісими головами, а на обличчі всіх лежала одна риса якоїсь солодкої відвornoї ласки й ледве вловимої, не без яхидства, усмішки янгольського миролюбства. Всі вони виконували свої обов'язки сумлінно, з поважністю відповідальних людей; знали собі ціну, свою працю ставили над усе, і замість звичайних метод виховання обирали ефектніші: ляпаси, биття головою об клясні дошки й тому подібне.

Звичайно, такі методи виховання були щільно ув'язані з предметом викладання й наочним приладдям до них. Коли, наприклад, математик широко користувався дошкою, лінійками, трикутниками, крейдою—він не мав жодної потреби каляти свої руки об чуби, чи щоки учнів. А от географові, чи історикові інша справа—вони або тягли учнів за вуха, або чубили, цеб-

то ухитрялись дерти учнів за чуби, хоч волосся було коротко підстрижене. Дерли двома пучками «проти шерсти» і іноді так майстерно, що в пучках лишалось видерте волосся. Від частого чубіння потилиця (вона найбільше страждала) червоніла, напухала; єдиний дотик мимоволі навертав на очі сльози й ученй несамовито скрикував. Взагалі, викладачі отих предметів, що приладдями для них слугували єдині книжки, були найвигадливіші і дотепніше виховували. Тільки, здається, фізики не відставали від них, маючи під руками необмежсний вибір наочних приладь, починаючи від всіма живаної крейди й кінчаючи пукатими колбами.

Правда, Павло й інші нові учні ще тільки починали додивлятися таких оригінальних «наушених», але досить обізналися з ними ще в початковій школі, випробувавши їх на своїй власній шкірі.

Різниця та, що в початковій школі вони звикли бачити одного-двох учителів, до подробиць вивчали їхні нахили і вдачу, а тут доводилось при звичаюватись до нападу зі всіх боків. П'ятнадцять педагогів, п'ятнадцять найрізноманітніших вдач і мабуть тричі п'ятнадцять систем катувань. Крім цього, кожного педагога треба було знати, зуміти до нього підійти, навчитися зловлювати його настрої і від кожного виробити окремі способи захисту, а то й наступу.

Така боротьба за існування, за свої маленькі права заздалегідь пригнічувала, знесилювала школярів, відривала від науки, замикала в шкарлупі відокремленого світу з особистими інтересами, бажаннями; будувала міцні мури, щоб ними відгородитись від ненависного ока вчителів. Те інтимне, своє, чим жили учні, назавжди лишалось таємницею для вчителів. Натомість вони бачили маленьких лукавих звірів, що кожної хвилини могли їх боляче вкусити, добре заплутати сліди своїх вчинків, а іноді несподівано й одверто переходили в наступ, зневажаючи святе право врядування школи.

Перші тижні перебування в школі проминули непомітно, крім вибрику Шаврового. То була ніби перша звістка до оголошення війни, і два табори почали енергійно готуватися, лагодити зброю, виробляти пляни захисту й наступу. Педагоги й учні ще тільки уважно придивлялись один до одного, вивчали слабкі сторони ворогів. Знайомились між собою й учні. Почалось перше товаришування, гуртувались в окремі групи, обмінювались першими вражіннями від лекцій, обговорювали вчителів.

Опеньок і Мотька також нічим себе не виявляли. Їх зовсім не чути було в школі. «Камчатка», де вони сиділи, включаючи сюди кілька дорослих хлопців, ще першого дня відокремились від інших і завмерла. З меншими від себе, взагалі з тими, хто мав тендітні руки в порівнянні з добрим кулаками, «камчатка» не розмовляла і не виявляла жодних ознак товаришування.

— Сосуні...—уїдливо щідили камчадали.

Або стримано попереджали:

— Чого став на дорозі, проїжджай!..

— Провалюй, клоп, поки тобі не наступили на мозоль!..

Такі оклики примушували школярів не зустрічатися близько з мешканцями «камчатки» й обходити їхню територію,—два ряди останніх лав.

З своїм сусідом Павло загубив усяку надію ближче познайомитись, тим більше — потоваришувати. Він не змінився. Коли раніш боязко озирався на всіх, то тепер він усіх цурався. Не бачив Павло, щоб він з ким розмовляв, і ледве не плакав підчас довгих і нудних лекцій. Вони його, видимо, зовсім не цікавили, тільки приносили страждання. Одну цікаву деталь помітив Павло, коли його сусіда розважався. Він, здається, над усе любив гроші і різні дрібні металічні речі, нехай то будуть кавалки нікому непотрібного сміття. Він міг цілими годинами тримати в кешені руки, брязкаючи грішми, при чому увесь час ворухив губами, ніби рахував їх. Він брязкав грішми й підчас лекцій, нервуючи Павла. Але, здебільшого, бавився потай, коли на нього ніхто не дивився.

Звали його Паша. Ім'я Павло чув від матері. Вона завжди приходила за ним до школи. Тільки з матір'ю Паша люднішав. Він радо збирав книжки, посміхався й ніжно тулився до руки, яку мати завжди підчас такої зустрічі клала йому на голову, гладила волосся.

— Біжи,—не раз кликали Пашу товариші,—мати прийшла... Тільки дивись добре тримайся спідниці, а то, бува, впадеш.

Але при матері Паша нікого не боявся, він навіть міг тоді ображатися і сміливо обляяти кожного учня.

Павло жалкував, сидячи поруч такого нудного товариша, але мав надію пересісти на інше місце.

Позаду нього сидів Женька Костюк—веселун, як його чомусь називали, хоча його важка комплекція більше прагнула поважності, ніж сміху й веселощів. Він уже першого дня перебування в школі звернув на себе увагу цілої класи. А задивитися було на що. Високий, кремезний, широкий у плечах, він міг стояти поруч Опенька, Мотьки й порівнятися з ними силою. Проте, всі намагання камчадалів налагодити з ним товариські стосунки не мали успіху. Він, здається, не зважав на них і охоче товаришував з іншими учнями—слабшими за себе.

До Павла Женька підійшов перший і перший почав розмову.

— Що там з тобою за шляпа така сидить? У мене тоже порядна нюня; мовчить, куняє або гризе хліб. Не люблю таких—квашена капуста, а не хлопець. Нема до кого слова сказати. Знаєш, давай якось разом... Ну, разом сядемо... Я й пляна накреслив. Ти приходиш завтра і сідаєш біля мене, наче б то тебе пересадило саме начальство. Мій чудаку мусить сісти біля Пашки —й ділу кінець. І обоє вони Паші...—несподівано засміявся Женька, складаючи книжки.

— Значить, згода?

— А «камчатки» нам нема чого боятися. Ми, здається, хлопці нічого, обоє при силі, коли що, здачі можемо дати.

Товариші розійшлися.

Така несподівана розмова спочатку здивувала Павла, але згодом він радів. Справді, не все ж сидіти з отим Киселем (прізвище Паші). Він,

боронь боже, мовчатиме цілий рік і цілий рік брязкатиме сміттям, якого в нього понапикувано повні кешені. А з камчадалами доведеться якось миритись. Женьку вони не посміють зачепити. Та й серед камчадалів єсть хлопці хороші, приміром, Мотька. Цей не полізе на рожен, він здається розумніший від них усіх. От тільки Опеньок. Його Павло боявся найбільше і почував, що доведеться не раз зустрічатися з ним.

Другого дня Павло вже сидів разом з Женькою. Того ж дня вони одним ножиком вирізали на лаві свої ініціали, число, місяць і рік і це вже остаточно мало зміцнити їхню дружбу.

Опеньок і досі не виявляв жодних ознак життя, хоч усі школярі поглядали на нього з надією побачити на власні очі якусь величезну капость і обов'язково направлену проти вчителів.

Репутацією штукаря, капосника й ката Опеньок вславився ще минулого року й не дивно, що цього року ціла школа сподівалась від нього найпричудливіших витівок.

Проте, Опеньок поки мовчав і здавалось почне викидати якісь штучки не скоро.

Але це так думали ті, хто ще не гаразд знав Опенька. Справді ж—крім своєї страшної сили, відворотного блиску чорних очей і хіба ще впертості—він не спроможний був вчинити щось оригінальне. Ніхто не знав, що витівки, оті величезні капості, якими Опеньок іноді дивував цілу школу, були витворами великого мрійника й фантаста—Мотьки.

Після того, як Опенька залишили в першій класі на другий рік, він набагато змінився і коли б не Мотька (він також великодушно поділив гірку долю свого товариша), Опеньок залишив би школу. До того він встиг полаятися зі своїми батьками—і саме зараз залишити школу, було б найкращою помстою для них. Черствий на чуття Опеньок був ще черствіший у поведженні зі старими батьками, що над усе любили свого єдиного сина. З такими думками, похмурий і злий Опеньок прийшов радитись до Мотьки.

— Кидаю вчитись!..—зле сповістив він.

Мотька деякий час уважно придивлявся до Опенька, намагаючись розгадати його задум (Опеньок завжди мав сім п'ятниць на тиждень), а тоді недбало також зле проказав:

— Кидай, ото налякав... Може ти думаєш, що і я побіжу слідком за тобою?.. Ні, минулося... вже більше не сидітиму через тебе по два роки в одній класі. Я вже порозумнішав, — і байдуже знизив плечима.

Мотьку нічим і ніколи не можна було здивувати, а особливо, коли починав дуріти Опеньок і вигадувати якісь дурниці.

Не зважаючи на свою страшну силу, Опеньок легко підпадав чужому впливові, тим більше, коли на шляху його витівок ставав розумний і вигадливий Мотька. Він завжди і в усьому міг переконати Опенька, нехай навіть під загрозою його важких і щедрих кулаків. Про це саме Мотька думав і зараз в надії застерегти, чи заважити своєму приятелю від такого небезпечного кроку. Важко було вломити впертого Опенька, але треба було

щось робити і робити негайно, бо свої пляни Опеньок ніколи не відкладав в довгу шухляду.

Розмову на деякий час перетяв дзвінок. Опеньок залишився незадоволений і сердито шкрябав пером по папері, де замість літер лягали дивовижні карлючки, схожі на китайське письмо.

Мотька писав і собі, час-від-часу скидаючи очима на Опенька.

Якийсь міцний і наче б то чарівний вузол в'язав дружбу двох товаришів. Вузол то туго притягував їх один до одного, коли вони ні на хвилину не розлучалися, то раптово послабляв пута, і вони ставали ворогами, вишукували дріб'язкові причини незадоволення, сварились і кінець-кінцем Опеньок боляче бив Мотьку. Після цього вони кілька днів не розмовляли, але одного дня вже знову мирились. Опеньок перший міцно обіймав за стан Мотьку і вони по-старому походжали довгими коритарами школи, ділились новинами.

Так мусило кінчитись і цього разу, але Мотька був іншої думки. Опеньок уже починав його дратувати, особливо нервували Мотьку щоразові бійки, коли він, слабший за Опенька, не міг відповісти йому тим самим і мусів червоніти під поглядами десятків цікавих школярських очей, які хоч і не виказували свого настрою, але відверто посміхались над ним.

Зараз Мотьку особливо турбував кінець замирення. Коли Опеньок серйозно надумав кидати школу, значить, само собою зрозуміло, все закінчиться нічим. А коли все це Опеньок вигадав для того, щоб посваритися з ним?

Мотька нетерпляче чекав кінця лекції. Він вирішив серйозно побалакати з Опеньком, а коли розмова не відбудеться, або він не захоче його вислухати, то просто, раз назавжди порвати з ним товаришувати.

Дзвінок задзеленьчав несподівано. Мотька здригнувся, хоча причиною цього був не дзвінок, а його рішення. Опеньок підвівся разом з іншими учнями і, не дивлячись на Мотьку, попрямував до дверей.

Зустрілись вони в залі. На цей раз Мотькові довелося залишити своє рішення при собі. Він ще не встиг роззявити рота, як важкий ляпас на мить задзвенів у вухах. Вдар стався несподівано і для Мотьки, і для школярів.

— Добре,—сказав Опеньок вже опісля, коли Мотька звірем підскочив до нього,—я залишаюсь у школі, хоч тобі і байдуже розставатися зі мною, тільки поки не лізь з своєю препаскудною пикою мені на очі.

Опеньок пішов до виходу, твердо ступаючи своїми довгими ногами, випроставши постать і високо підвівши голову.

Мотька все ще стояв на тому місці, де його застав ляпас. Що думав він тоді? Що мав заподіяти Опенькові, до крові прикусивши спідню губу? Помітивши ніякові погляди товаришів, Мотька швидко, наче злякавшись, відвернувся до вікна. Його обличчя боляче защеміло від сорому.

Дивлячись у вікно, Мотька ще раз побачив Опенька. Та сама спокійна хода й гордовита голова, незграбно пригвинчена до згорблених плечей. Мотька відвів від нього очі, але не відходив від вікна. Здавалось, він

підійшов до нього зовсім випадково, задивився на щось цікаве і не в силі відірвати свій зір. Але коли Мотька знову повернувся обличчям до товаришів, всі помітили в ньому зміну. Він за кілька хвилин переродився. Обличчя помітно схудло, на чолі чітко окреслилось кілька глибоких зморшок задуму, ав очах замість намулу, що осів на дно після ляпаса, спалахували іскри, наче хто роздмухував спопелілий, але ще незгаслий жар.

Кілька днів школа сподівалась сутички між Опеньком і Мотькою. Вони й досі сиділи разом, тільки не розмовляли, а на перервах намагались бути далі один від одного, вичікуючи, хто перший розпочне війну. Школярі пожадливо сліdkували за кожним їхнім кроком і пошепки ділились вражіннями. Слід було комусь з ворогів підвищити свій голос або наблизитись ближче—збігалась уся школа. Були серед товаришів і такі, що навмисне підцьковували їх. Але підюжували тільки Мотьку. Зачіпати ж осатанілого на цей час Опенька не зважувались, хіба лише здаля підморгували йому.

Циган заздалегідь поставив хреста над Мотькою. Мотька, за його словами, не витримає натиску й подасть у відставку.

— Ото буде видовисько, коли зійдуться двоє буйволів. Доведеться зарані збігати до аптеки і припасти чогось, вроді слабительного.

До такої думки пристала більшість школярів. Ніхто не уявляв собі, щоб слабкий Мотька міг подолати силача Опенька. Тільки Байда виказав несподівану й сміливу думку.

— Вірте, або ні, а Мотька неодмінно проведе Опенька. Як там вже не буде, а бас Опенькові увірветься.

— Диви!..—приснув Циган, обвівши все товариство напівпримруженими очима.

— Це значить Мотька поб'є Опенька?

— Побити не здужає, але й Опенькові не подолати Мотьку.

Байда мав рацію таке говорити. Він краще, ніж хто, знав Мотьку і його розум ставив вище над фізичну силу. А що Мотькові розуму й вигадливості не позичати—цього ніхто не заперечував... Все ж надіятися на один лише розум і з такою зброєю пійти проти одчайдушного Опенька було заважко. Опенькову перемогу було забезпечено більшістю голосів «за».

Зовсім інакше уявляв собі Опенькову перемогу Мотька. Він справді мав не абиякий хист, ще більше вигадливості і необмежений запас хитрощів, хоч усе це не заважало йому бути ледачим, а іноді просто дурником, особливо, коли він підчас лекції стояв перед дошкою з крейдою в одній руці і з ганчіркою в другій. Взагалі, лекції Мотьку якось не зачіпали, не цікавили. Це просто був для нього важкий обов'язок, за який його домабили батьки, а в школі вчителі. Але поза цим Мотька школу любив, ходив до неї охоче і не бувало такого випадку, щоб він коли пропускав лекції. Школа була для нього місцем, де збиралось товариство, а лекції тим вільним часом, коли він міг читати книжки. Читав Мотька багато, просто ковтав прочитане і замість підручників носив до школи фантастичні опові-

дання, подорожі у всі частини світу, а здебільшого випуски Шерлок-Голмса, Нік-Картера й Нат-Пінкертон. Особливо його вражав Шерлок-Голмс. Надто швидкі дії з безсоромно оголеними фактами вбивств і подвигів у випусках Нат-Пінкертон його мало цікавили. Перечитавши їх, він відчував у мозку ніби порожнє місце. Вони були написані без сльози, не вистачало в словах героїв жалю, вони майже не страждали і надто поспішно вмирали, майже нічого не зробивши, навіть не могли як слід напаскудити своєму ворогові. Натомість Мотька полюбляв страждання. Ті місця, де герої таємниче радились, вишукуючи вихід, де вони з тривогою, але сміливо чекали на свою загибель або порятунк—його захоплювали. Разом з ними він хвилювався, допомагав їм своїми порадами—прицмокуванням, іноді несподіваними викриками серед тиші підчас якоїсь лекції. А часом вигадував таке, чому напевне позаздрив би сам, не дуже спритний на вигадки, автор випусків. А іноді, читаючи випуски, Мотька лютував, особливо, коли герої виявляли себе великими дурнями, самі лізли в пастку, або не знаходили кращого виходу, а користувались старими й давно вже відомими Мотьці стежками порятунку.

В такі хвилини Мотька червонів, дер на шматки книжку і кілька днів байдужий до всього зубрив лекції або вірніше дивився в книжку, або на вчителя, коли його викликали до дошки. В ці дні розчарування своїми героями і нудьги, знечев'я Мотька багато думав про себе, про товаришів, про Опенька—свого єдиного й найкращого товариша. Те, що він помічав навколо себе і те, що вчитував з книжок, завжди суперечило одне одному. Як не шукав Мотька пригод,—навіть і розпитував, може з уст сторонньої людини почує про них—їх ніби не існувало, про них мало хто й чув. Мотька ледве не плакав, називав себе дурнем, сердився на книжки, але кінець-кінцем заспокоювався. Адже, коли б не було таких пригод, їх би так гарно і докладно ніхто б не описав. І коли до цього часу він не зустрічався з пригодами, значить, їх треба шукати або принаймні самому стати героєм, піти десь подорожувати. Питання подорожі завжди полонило Мотьку. Він мркував над цим довго і вперто, особливо, коли загнаний батьковою лайкою на піч, вкривався кожухом і мріяв про дивовижні краї, де ніколи не буває зими, де ростуть горіхи завбільшки з дитячу голову, де тишу ночі розбуджують крики велетнів звірів.

І для цих майбутніх подорожів Мотька обрав собі на свого помічника Опенька. Тільки на помічника... То дарма, що Опеньок має не абияку силу, дебелу постать і неприємний дошкульний погляд очей. Без розуму і вигадливості сила ніщо. А що Опеньок великий дурень, Мотька добре знає і не раз казав йому про це в очі. Опеньок потрібний йому як міцний щит, за яким він зможе прикриватися в разі несподіваного наскоку сильнішого й дужчого ворога.

Тільки тепер Мотька зрозумів недоцільність свого задуму. Інші думки завдали йому турбот. Він задумувався над пляном відплатити Опенькові.

І він відплатить. Відплатить жорстоко, так, як може помститись людина, що звикла терпіти бійки, почувати на своєму тілі біль залізних батькових рук і не раз бачила кров.

Саме, коли Мотька слідкуючи за Опеньком смакував приємність помсти, до нього підійшов Женька і злегка взяв за руку.

Мотька обурився, дивуючись з такого нахабства, але заглянувши в сірі, тепер надмірно лагідні Женьчини очі, спокійно чекав, що буде далі.

— За що тебе тоді вдарив Опеньок?—співчутливо запитав Женька.

Такого запитання Мотька ніколи не сподівався. Та ще від кого? Від учня-першорічника, якого він до цього часу не знав, не хоче знати і зовсім не потребує його співчуття.

— А тобі яке діло?—раптово звівся на ноги Мотька.—Пожалів мене?.. Може й тобі приварити отакого (показав кулака). Провалюй, поки нема Опенька.

«Опенька»...—Мотька проказав несвідомо як заучене і довго повторюване слово й зваживши на це—почервонів.

Женька не відходив. Він продовжував стояти, загостривши чоловічки своїх очей, від чого на перенісці лягла глибока зморшка, і трохи розкарячивши ноги, немов збирався захищатись, або вибирав слушний момент самому перейти в наступ.

Стояв і Мотька мідно прирісши до свого місця, тепер уже більше здивований, ніж розлючений. Він жалкував, що так брутально відповів цьому хорошему хлопцеві. Мотька навіть задивився на його важку непохитну постань і в той же час таку привабливу, без жодних натяків на зухвальство; милувався з блиску його лагідних примружених очей.

— Женько,—перейшов Мотька на м'який тон,—іди поки не прийшов Опеньок. Той не подивиться ні на що і даремно з'їси ляпаса. Ти ж знаєш, він тепер скажений.

Зараз Мотька навмисно сказав про Опенька. Він просто хотів нагадати Женькові, що ляпаса від Опенька, і зовсім даремного, може одержати не тільки він—Мотька, а й Женька, і кожний, кому навіть і не снилось.

— Отак підійде, подивиться на тебе і вдарить....—продемонстрував Мотька руками.

— А може мене і не вдарить...—якось замріяно і тихо проказав Женька.

— Не вдарить?..—перепитав Мотька.

— Мене не вдарить!..—твердо сказав Женька.—А от тебе б'є і битиме. Ти мабуть заради товариства підставляєш своє обличчя під ляпаса?.. Коли так, то це чорт зна що... Подумай, Мотько, він же твій товариш.. А за що б'є? Хіба тільки тому, що він сильніший за тебе, що ти йому не можеш відповісти тим самим? Та це ж гідко!.. Так роблять тільки боягузи й дурні!

Підчас цієї розмови до них підійшов Опеньок. Він уже давно прислухався до суперечки, а це не стерпів, помітивши недвозначні погляди деяких хлопців в його бік.

— Опеньок іде!.. вигукнув хтось і всі затихли, даючи йому дорогу.

Один Женька не ворухнувся, зачувши про Опенька. Він тільки міцніше стис вуста і, забачивши перед собою його постать, відверто подивився йому в очі.

Цей погляд неприхованого виклику боляче вколов Опенька й примусив на мить спинитись.

— Так, значить, ти мене не боїшся?—опанував себе і вже глузливо запитав Опеньок, поволі виймаючи з кешені праву руку і також поволі заносячи над Женьчиною головою важкий кулак.

Хтось ойкнув, видимо не раз коштував ці кулаки. Навіть зблід Мотька й несвідомо ступив до Опенька, простягнувши руку, щоб у слушний момент спинити вдар.

Женька і на цей раз не поворухнувся. Тільки, коли кулак майнув у повітрі, він спритно ухилився від удару і вже знову спокійно, але на цей раз застережливо дивився на Опенька.

Опеньок стояв вражений.

Він зник, коли від єдиного погляду його очей школярі просили помилування. А цей і досі стоїть перед ним, нагадуючи кам'яну статую; ще непереможений, непохитний і наче глузує з нього.

— Так, значить, ти мене не боїшся?.. Боягуз я, дурень?—вже ніяково, почувуючи своє безсилля і внутрішній холод остраху, прошепотів Опеньок.

Він знову підняв кулака, але кулак його не слухався, став важкий.

Женька зробив крок уперед. Обличчя йому на мить застигло в німім напруженні, пополотніло і наблизилось до Опенька.

Опеньок опустил кулака. Він не міг гаразд розгледіти Женьчиного обличчя, його тепер таких близьких і великих очей. Рух тіла ворога вперед (цього ще ніколи не бачив Опеньок) паралізував сили, розмагнітив м'язи. І тільки внутрішній крик сорому за себе, за свій авторитет примусив його встояти на місці.

— Тебе бояться тільки боягузи! Сміливому ти не вдієш нічого... Ну, іноді вдариш, пустиш з носа кров... і тільки.

Ці слова протверезили Опенька. Він, зібравши рештки сміливості й сили, люто сіпнув Женьку за барки. Але, коли Женьчині руки міцно вп'ялись йому в тіло, він наче попівся від такого несподіваного дотику—розняв пальці.

Хвилину стоїть Опеньок, обводячи всіх розгубленим поглядом і здається нічого не бачить. Чоловічки очей швидко перебігають від одного обличчя на друге і нарешті помічають Мотьку, тоді Женьку. Вони стоять поруч. Тепер він усе розуміє, здригається й поспішно йде від гурту.

Акомпануючи його рухам, всі заворушилися і загомоніли.

Циган перший просалютував переможцеві, виказуючи своє задоволення протяжним ревом голодного бугая.

— Молодець!.. — тицяв він Женькові свою руку.

— Амба Опенькові!.. — верещав він, звертаючись до всіх. Більше не гнутиме кирпи... Тріснула й не писнула...

— Догулявся!.. — казали інші, чи то співчуваючи Опенькові, чи то вихваляючи Женьку.

Один Мотька не піддавався загальному настрою веселости. Він увесь час неймовірно дивився на Женьку, або заглядав в обличчя товаришів, сподіваючись знайти відповідь: «Опеньок утік?»...—стукотіло в голові— «Опеньок злякався Женьки»... Це неможливо, казав собі Мотька,—це просто... але далі він безсилий був чимсь виправдати своє недовір'я. Цьому все ж таки була правда.

І Мотькові раптово набігла чудернацька думка. Ще хвилину тому він ненавидів Опенька, а тепер ніби жалів його. Опеньок неодмінно мусить повернутись і добре накласти Женькові, а може він просто не захотів калати рук, може роздумав і завтра покаже цьому самовпевненому хвалькові. Але сподіванки були даремні. Опеньок не йшов. Мотька вже розумів, він не прийде завтра, не прийде й позавтраму. Женька таки лишився переможцем. Проте, Мотька не радів. Раз подолати Опенька, це ще не значило перемогти його остаточно. Ніхто не винний, що Опеньок, коли не завтра, то колись несподівано нагадає про себе, скалічить Женьку, його, ще когось. Мотька гаразд вивчив нелюдиму вдачу Опеньчину. Рік товаришування з ним навчили Мотьку стерегтися його саме тоді, коли цього ніхто не сподівався.

IV. ГОЛУБИ

Опеньок зрозумів: його авторитет несподівано й безповоротно загублено.

— Як це могло статися?—не раз запитував він у самого себе, але відповіді не знаходив.

Тепер він подовгу над цим думав, пригадуючи недавню, таку безславну сутичку з Женькою. Чомусь він найбільше спинявся на цій сутичці, намагаючись поновити в пам'яті все до найменшої подробиці, навіть іноді вишукував те, чого зовсім не було. Такі шукання не раз доводили його до сказу. Тоді він сердито рвав плетиво думок, а за кілька часу знову брався до цієї марудної роботи.

— Як це могло статися?..

Проте, відповіді не знаходив та й навряд чи міг би відповісти хто інший.

Одно знав Опеньок, і над цим не треба було довго міркувати. Він просто злякався Женьки і забіг в найдавший куток подвір'я, нагадуючи знівечене цуцня, що його добре одшмагали, обідрали обидва вуха й боляче шпурнувши ногою наказали більше не показуватись на очі, мовляв, з'їси ще.

До того, нове прізвисько Опеньок-многострадальний, — його він почув учора від Цигана—мусило покласти край усяким іншим думкам і догадкам. Він злякався—і все. З такою думкою мусив погодитись Опеньок, так думали і всі школярі.

Тепер Опеньок непомітно приходив до школи, непомітно сідав на своє місце і намагався ні з ким не зустрічатися, особливо з Женькою й Моть-

ський реалізм» має цілком умовне значення. Важить філософська, ідеологічна суть тих художніх метод, за допомогою яких митець оброблює життєвий матеріал. Пролетарський реалізм буде стилем, побудованим на застосуванні діалектичного матеріалізму до літератури. А діалектичний матеріалізм є світогляд і метода дослідження й боротьби прогресивної напер кляси.

Отже, якщо тов. Момот одверто заперечував би стиль пролетарського реалізму, то йому слід було б скерувати свої постріли не на умовну назву, а на філософську базу цього стилю.

З другого боку, маємо в момотівській критиці цілком неправдиве тлумачення значення для нашої доби буржуазного реалізму й відсутність бажання зрозуміти чим цей «маленький додаток» слова *пролетарський* зміцнює суть назви й надає їй абсолютного нового значення.

Якщо піднести питання—чи ближчий нам матеріалізм за ідеалізм, то безперечно, що навіть товариші з «Пролітфронту» подадуть цілком позитивну відповідь. Але ж усім чисто відомо, що романтизм, який рекламують ці товариші, навіть у своєму революційному вияві мав ідеалістичне філософське обґрунтування. Молода ж і революційна буржуазія на перших кроках була носієм матеріалізму й на цьому зріс буржуазний реалізм. Оскільки цей матеріалізм обмежений, механічний і пасивний, оскільки й буржуазний реалізм мав чимало вад і не був послідовний.

А проте він ближчий нам за романтизм.

Бальзак, Фльобер, Золя й Мопасан (натуралізм у Франції був однією з форм заглиблення реалізму) не втратили своєї ваги для нашої доби й захоплюватимуть сучасного читача значно більше, ніж Шеллі, Байрон, Новалис, Тік, Вакенродер, Гофман і інш. Зі статті тов. Момота можна зробити висновок, що реалісти варті нашої уваги тільки тому, що вони не були послідовними реалістами.

«У всякому разі Фльобер, Бальзак і Золя безперечно можуть чимало користи дати, й повчитись у них за принципом антитези й подолання їхньої художності варто нашому письменникові, і саме тому, що вони не були кристалічними реалістами» («Пролітфронт» № 1, стор. 204).

А, про нас, навпаки—твори цих геніальних митців цікаві тільки в їх реалістичному вияві. Фльобера знає зараз пересічний читач, як автора «Мадам Боварі», а не романтичної «Саломеї» чи «Іродіади». Можна захоплюватись Бальзаковими «Селянами», «Ежені Гранде», «Горіо» тощо, але не «Ілареньовою шкурою», яку Ів. Момот вважає за найкращий твір Оноре де-Бальзака саме тому, що на ньому якнайбільше знати вплив романтичного, ісправніше готично-романтичного (чорного) роману.

Отже, ми маємо в Момотовій критиці шкідливе викривлення перспективи в сприйманні літературної спадщини.

Чим відмінний пролетарський реалізм від буржуазного? Для Момота—безперечно, нічим.

«Той реалізм, що його, як прапор, огнем і мечем протискує в пролетарську літературу Б. Коваленко, спекуючи додатком пролетарський, ми звичайно не можемо визнати стилем нової кляси, бо це лакування є реакційне.

Хіба так замало важить слово «пролетарський»? Невже воно не змінює саму суть назви? Як відомо й до Маркса існував матеріалізм. Але цей буржуазний матеріалізм був обмежений, механічний, звужений, пасивний. Маркс змінює його методи, додає прикметника «діалектичний» і вся суть поняття стає іншою. Може й він був реставратором буржуазної філософії?

Пролетарський реалізм з буржуазним має спільне те, що аналізує життя на ґрунті реальних процесів і виходить з науково-точного дослідження об'єкту. А далі шляхи розминаються. Буржуазні реалісти досить пасивно відбивали життя, і пролетарський реалізм підходить до явища, як до процесу, викриває його протиріччя й максимально активізує читача до зміни й перебудови життя—це надбудова, але з максимальним зворотнім впливом на базу. Буржуазний реалізм не акцентував уваги на соціальних проблемах або неспроможний був охопити їх у всій складності; пролетарський реалізм зосереджує світло саме на цих питаннях. Буржуазний реалізм здебільшого підходив до героя, як до статичного комплексу; пролетарський реалізм вимагає діалектичної побудови образу. Буржуазний реалізм відбивав життя, а пролетарський реалізм буде також *перебудовувати* життя, випереджувати певні процеси, але не відриваючись від конкретної реальності, а на її ґрунті.

Актуальним завданням теорії й практики й є встановлювати ці розходження й визначати далі шляхи застосування діалектичного матеріалізму до літератури. Безперечно, до певної міри, розпорошені елементи пролетарського реалізму можна надібати й в реалізмі, напр., Еміля Золя. Але тільки елементи. Вони ж, в свою чергу, свідчать, що певні дрібнобуржуазні письменники в методах обробки матеріалу потрапляли під вплив психоідеології пролетаріату. Напр., принцип експериментального роману в цілому слід відкинути, як антинауковий, ще правдивіше—псевдонауковий. Але в теорії цього роману знаходимо кілька цікавих для пролетарської літератури принципів—Золя ставив героїв у різні соціальні обставини й доводив як оточення формує людину. Якщо відкинути елементи експерименталізму й перебільшення ролі спадкових чинників, то навряд чи не можна застосувати окремі частини цієї теорії до практики пролетарського реалізму.

Зокрема поодинокі фрагменти стилю (сюжет, композиція, побудова речення, демонстрація героя тощо) повинні бути значно відмінні від засобів буржуазних реалістів і мати свою ідеологічно-формальну специфіку.

І. Момот прагне звести пролетарський реалізм на підставі деяких помилок (здебільшого російських товаришів) до реалізму буржуазного й переконати всіх, що ніякої принципової різниці проміж цими двома стилями нема й бути, мовляв, не може.

Слід тепер ще зупинитися на третій групі пролітфронтівських помилок. Це третя машкара, яку слід зірвати з момотівських теорій, щоб зрозуміти їх реакційне єство. У декларації першого № «Пролітфронту» читаємо:

«Пролетарський стиль ми мусимо утворити й творимо, та прийде він у всякому разі не на початку першого п'ятиріччя, бо ж утворення його

(стилю) обумовлене не стільки темпами нашого економічного розвитку, скільки остаточною перебудовою головних масивів нашої економіки, психіки, побуту» (стор. 7).

І. Момот формулює цю думку не менш виразно:

«Завдання пролетарської літератури на теперішнім її стані полягає вже не тільки в найтіснішому контакті свого художнього слова, тематики, з розвитком соціалістичного будівництва, але й у виробці свого власного стилю, що найбільше відповідає характерові нашої доби. Гегемонія пролетарської літератури залежить також і від свого стилю, оскільки нова класа (пролетаріат) заперечує цілий комплекс ідей, мислей, образів дворянської чи буржуазної літератури, об'єднаних у якусь буржуазну форму чи стиль, хоча б у романтизм чи реалізм» («Пролітфронт» № 1, стор. 197).

Отже, з одного боку, буцім, можна зробити висновок, що пролітфронтівці змагаються за пролетарський стиль, відмінний від попередніх стилів і провадять уперту боротьбу з реставраторами як романтизму так і реалізму. бо «канонізація» якогось буржуазного стилю з деякими одмінами й додатками стилістичного порядку обмежує творчі обрії письменника, а звідси, зрозуміло, й затримує утворення нового стилю» (Момот).

Проте викликає вже деякий сумнів твердження, що пролетарський стиль «прийде у всякому разі не на початку першого п'ятиріччя». Безперечно, важко сказати, коли він оформиться остаточно, але треба щось і робити, щоб наспіла ця бажана доба в літературі. Надаремне було б опріч загальників шукати в передмові й момотовій статті будь-які натяки на спробу розв'язати цю актуальну проблему, намітити хоча б перспективи пролетарського стилю, ознаки якого для теоретиків «Пролітфронту» заховані десь у імлі століть. Проте перегортаючи сторінки статті тов. Момота, дедалі то більше переконаємося, чого саме він прагне. Дискредитуючи реалізм, він бере під свою руку романтизм і всіляко захищає його від ВУСПП'ївських «голобель». Ось, що він рекомендує сучасному літераторові:

«Не обов'язково треба вдаватися в конкретну реальність»... Письменник мусить бути ще й глибоким мрійником, до певної міри фантастом...».

Що ж це таке? Нове буття, нова економіка, грандіозна перебудова країни, колективізація, нові форми побуту тощо—хай все це залишається поза письменником, бо ж «необов'язково вдаватися в конкретну реальність». Хай живе глибока мрійність і фантастика «до певної міри». Спасибі хоч, що «до певної міри», а не на всі сто відсотків.

Що ж це таке, як не реставрація романтизму, а з ним і ідеалізму? Отже, виступ проти застосування діалектичного матеріалізму в літературі йде під прапором «кришталюного» романтизму, а не якогось невиразного стилю прийдешнього, як це значиться у програмі.

Хто після цього пошився в реставратори? Теоретики пролетарського реалізму чи пролітфронтівці?

Найкращим спростованням всіх нео-романтичних теорій буде безпосередня робота над розв'язанням проблем пролетарського реалізму й над втіленням їх у краще письменство. Вже деякі твори дають підстави говорити

про наявність в них елементів цього повного стилю. На першому місці, відома річ, слід поставити «Роман Міжгір'я» Івана Ле. Всі спроби дискредитувати цей твір не призвели до позитивних наслідків і знайшли собі рішучу відсіч з боку марксистської критики. Тому нема абсолютно ніякої радії відповідати на критичні закиди тов. Момота щодо цього роману. Він бо обрав собі вчителя в особі Юрія Савченка й сумлінно повторює всі його думки, зовсім не претендуючи на виразну індивідуальність і оригінальність.

Найбільше досягнення Ів. Ле полягає в тому, що він показав у який спосіб можна розв'язати національну проблему в культурно-відсталій країні й тим активізував читача в певному напрямку. У цьому «Роман Міжгір'я» не тільки пасивно відбиває життя, але й має вагу зворотнього впливу, бо навіть випереджує реальні процеси, від конкретної дійсності не відриваючись.

Останні твори молодняківців свідчать, куди тяжить пролетарська література. Повість Смілянського «Машиністи» є вже перейденим етапом для самого письменника, а проте має чимало цікавих художніх принципів. До теми громадянської війни він підійшов з реалістичного боку на той час, як ми в цьому тематичному комплексі здебільшого мали досить невиразну й поверхову романтику, де легко було, не ушкоджуючи самий твір, змінити й час і «соціологію». Смілянському пощастило також класово детермінувати вчинки й психіку своїх героїв.

Чимале досягнення є також повість Анатолія Шияна «Баланда», вона бо «за допомогою» діалектично-матеріалістичних творчих засобів подає постать класового ворога (куркуля Яхонтова). Особливо виразно позначилася поступова метода молодого письменника на стилістиці його. Точна й прозора мова позбавлена зайвої романтичної метафоричності й віддає основні конкретні властивості реального процесу, а проте не втрачає своєї художності.

Але детальної аналізи цих творів ми торкнемося в ближчих числах «Літературної газети» й місячника «Життя й революція». А тепер повертаючись до «об'єкту» нашого сьогодишнього «досліда», підіємо деякі підсумки.

1. Пролітфронтівці, в статті Ів. Момота, без жодної примітки від редакції, б'ють по умовній назві «пролетарський реалізм», але вперто обминають її внутрішню сутність і тому влучають в ілюзорну мету.

2. Пролітфронтівці, в статті Ів. Момота, без жодної примітки від редакції, викривляють правдиву перспективу щодо сприймання літературної спадщини.

3. Пролітфронтівці, в статті Ів. Момота, без жодної примітки від редакції, як метафізики, механічно ототожнюють пролетарський реалізм з буржуазним.

4. Виступаючи, в статті Ів. Момота, без жодної примітки від редакції, як захисники майбутнього пролетарського мистецтва, вони фактично становлять загін реставраторів ідеологічної (романтичної) літератури.

5. Критики типа Ів. Момота перетворюються на учнів-еклектів (Юрія Савченка й інш.) і втрачають марксистські позиції в боротьбі за пролетарське мистецтво.



К. ДАВИД

РИЗИКОВАНИЙ ДЕБЮТ *)

Вступити в літературу, дебютувати свою художню творчість молодому початківцеві-прозаїкові зразу ж на великому полотні, хоч би такому, як повість, безперечно—аж надто ризикований крок.

Такий крок може говорити з одного боку за велику авторову сміливість і самовпевненість, що він справиться з таким досить важким завданням. З другого боку це може говорити й про деяку юнацьку недодуманість, поривну безпечність, але велику віру в себе, в свої творчі сили. Ще з іншого боку, це може говорити про певну талановитість і мистецький художній хист автора, що зміг зразу, як то кажуть, упіймати «бика за роги».

В усякому разі до такого дебюту критиці треба завжди ставитись з великим застереженням. Бо може статись, що автор попервах у запалі—дуже багато прикладе зусиль і творчости, сконцентрує велику силу таланту, аби зразу помітно вийти на поверхню. Критика його похвалить, а він, дивись, у дальшій творчості покотився вниз. Це значить, що письменник почав писати в розквіті своїх творчих сил і далі пішов «на зниження» від високо забраної ноти не по своєму голосі.

В іншому дуже рідкому випадкові критика може мати справу з дуже видатною творчою одиницею, що відповідно до своїх сил зробила першу пробоїну. Хоча один раз розмірено клонувши шкарлупку, курча дуже рідко буває в силі розбити її зразу, щоб одразу ж опинитися на білім світі.

В сучасній українській літературі маємо такі дебюти два зразу. Це дві повісті двох молодих письменників. Ю. Зорі—роман «Депо»—скоро має вийти друком, вміщений у «Гарті» в уривках і Анат. Шияна—повість «Баланда», що її ми ще маємо на увазі запропонувати на розгляд читачеві.

Мусимо все ж з самого початку дати їй оцінку й визначити, що повість матиме місце в загальній продукції фронту пролетарської літератури. Вона не пройде непомітно через читачеві руки. А це має свідчити за те, що автор не почав з високої ноти, не властивої його голосі, хоча про це всю правду викаже дальша його творчість.

Отже, розглянемо її спочатку.

Прочитавши з великою цікавістю всю повість в два присяди за кілька годин, повний вражіння, найперше шукаєш їй відповідного місця серед творів інших українських письменників. Чомусь прирівнюєш її до Головкового «Бур'яну», до Нечаєвих «Мух», Хуторського «Трактори» є щось тут і від «Околиць» Л. Первомайського, прирівнюєш до ще інших повістей та романів такої серії й все ж робиш висновок—ні. Тут є щось все ж свіже, оригінальне, хоч цілком власного шляху ще ніяк не побачиш. Відносиш це, звичайно, за рахунок авторової молодости. Безперечно, що цю свіжість, цей новий

*) В порядку обговорення. Ред.

світогляд, нову точку сприймального фокусу, автор має від сьогоднішнього дня, оточення соціалістичної дійсності, від тої нової генерації, що вже зросла й стає до активного будівництва й що власне її автор бере за об'єкта свого художнього відтворення.

За цим не слід, звичайно, шукати в повісті нових стилів, нових художніх метод, нових поетичних прийомів і цілої низки інших літературних атрибутів, що їх знаходять у такому разі, відкриваючи нову сторінку історії.

Для того, аби це зробити, себто проголосити слідом за повістю новий літературний напрямок, відмінний від того, що був до появи автора, чи потвердити той свіжий, що його маємо закріпити, не вистачає кількох «дрібниць». Поперше, як у автора так і поза автором, себто, як у цій повісті, так і в аналогічних йому, немає відповідного числа кількісних показників, що могли б створити якісний, а подруге, не можна думати, що все те нове, що вніс автор своїм твором у літературу є в нього процес цілком усвідомлений.

Без завокики треба розв'язати в основному такі питання: що являє собою твір, як явище соціально-літературного порядку та його художні якості.

Художньо-літературна творчість, це до такої міри специфічний процес, що йому якось трудно цілком відставати від сучасності. І особливо це потверджується на практиці сьогоднішнього дня. Ті компоненти, що складають літературний твір, являючи з себе діалектичну єдність, перебувають між собою в вічному запереченні, у вічній невідповідності. Основні з них—це матеріал, себто сама дійсність, життя й світогляд, світосприймання письменника, читача, слухача тощо, що в секторі його лише може цей останній сприймати дійсність. Невідповідність між цими двома компонентами спадає на очі, та, що світосприймання свідомо чи несвідомо для суб'єкта, об'єктивно чи суб'єктивно, а заперечує передовішу й здібнішу на мутації дійсність, хоче її вкласти завжди в свої сприймальні форми, що є для неї путами, які стримують її. Себто, коли це сприймання кляси, яка відмирає, то вона свідомо й історично суб'єктивно заперечує нове життя, бо воно є для неї гробовником. І стає трохи інакше, коли автор несвідомо перебуваючи в путах старих споглядальних форм, об'єктивно, сам цього не бажаючи, втискує в існуючі для його форми новий матеріал. Безперечно, що де-де, а в явищах суспільних, матеріал дуже слабо, а то й зовсім не дає себе убити в стару форму. Обов'язково десь щось виприне й порушить всю гармонію.

В історії хоча б української літератури прикладів до цього безліч. Візьmemo хоча б літературу народників—Нечуя-Левицького, Панаса Мирного й інш. Як вони, відтворюючи нову дійсність—капіталізацію села, його пролетаризацію в біднішій частині (а не відтворювати його вони не можуть, бо це сама дійсність претяється до сприймання і відставати тут ні в якому разі не дозволено), відтворюють його зі свого народницького погляду. Маємо величезні протиріччя в гармонізації твору. Не менша халепа трапилась і з нашими подорожанами, що суб'єктивно хотіли відтворювати наш час, але всовували його в зашкарублі форми свого сприймання, що на жаль не пережило ще революції.

Таким чином, бачимо, що в частині матеріялу, в частині того відносного пізнання дійсности, що його дає кожний літературний твір, він, сам твір, ніяк не може відстати від життя, а обов'язково, хоч краєчком його зачепить. І в частині другій, де стоїть питання про те, як автор, читач і чи активно підтримує чи протестує в тій чи іншій формі проти нового життя. Вже тут маємо величезну невідповідність. Слідом же за світоглядом-світосприйманням ідуть і художні засоби, що мають з ним цілковиту однорідність, або й цілком з нього виходять. Власне, художні засоби треба розглядати в художньому творі, як форми вияву світогляду. Світогляд у високо-художньому творі дуже рідко оголюється, що його стає видно й неозброєним оком, а переважно він виявляє себе в формі художніх засобів. Сюди власне і входять: художня метода, образи, поетичні засоби, мова і т. інш., що в цілому складе стиль літературного художнього твору. Цебто відповідні пов'язані усі ці компоненти складають дуже часто суперечливу єдність, що власне є в цілому форма класового світосприймання в літературно-художньому творі.

Томуто пролетарська література й її окремі представники, так войовничо борються проти старих літературно-художніх засобів, вибираючи з них тільки що революційніше, бо знають, що в них заховується буржуазно-індивідуалістична форма світосприймання, що ні в якій мірі не в'яжеться з сучасністю. Хоча й дуже трудно буває боротися з самим собою, але ж мусиш. Дуже буває важко переборювати, переробляти віками втрамбовані в психології форми, але ж невідповідність їх до життя аж надто оголена. І коли це протиріччя між матеріялом і сприйманням менш помітне в досвідчених майстрів художнього слова, що в тій чи в тій мірі прикриваються «теоріями» переймання буржуазної спадщини, що вони, мовляв, роблять експерименти (правда, вся їх творчість дуже часто проходить в одних експериментах), то на молодому авторові це дуже й дуже позначається.

Позначилось це й в Ан. Шияна в його повісті «Баланда».

Щоб визначити конкретно, де й що, яка невідповідність позначилась на художньому побудуванні повісті «Баланда», мусимо неодмінно відзначити ряд важливих фактів, що вплинули на автора. Мусимо відзначити той факт, що молодим авторам, що вступають зараз в літературу, з усією новизною своєї натури, з усією революційністю, дуже важко доводиться на цьому самому обраному від них фронті. Ще так мало зроблено загалом пролетарською літературою в галузі революції літературно-художніх форм, що нова одиниця, приходячи на це ще нерозроблене поле, починає звихатись, іти манівцями, а то й просто збочувати з пролетарського шляху під видом шукання нового стилю, під видом боротьби літературних «ізмів», підпадаючи під вплив класово-ворожих настроїв. За фактами недалеко ходити. Взяти хоча б відхід, скандальний, кількох «молодняківців»-письменників, поетів і критиків, що безперечно зійшли з вірного шляху пролетарської літератури.

Найперше, ще не вироблена художня метода відтворення дійсности в образах. Не вироблений сектор сприймання. Власне не вироблено, не зформовувано (бо в класі пролетаріату він є) світогляду письменницького в його літературно-художній формі. Що треба робити письменникові, чи ста-

тично обрати типовий момент з життя й філософськи його подати, відшукавши там денебудь «суті життя», чи відтворити з інтелігентською споглядальністю, так само філософськи синтезуючи якогось оригінального типу людини з певної соціальної категорії, так само вклавши в його вуста високодумну синтенцію про величність нашої революції, рокованість нашого часу й дріб'язковість людини. А ще на поведінці такого образу показати, як треба впливати на поверхню життя, та ставати його паном, бо інакше воно тебе замулить.

Це будуть декадентські-романтичні та символістичні засоби, що їхню буржуазність, їхнє походження від ідеалізму ні в якій мірі не доводиться доводити. Це на сьогодні безперечно, принаймні для нас. А з цих же засобів користаються «кращі» письменники України, згуртовані зараз у «Пролітфронті».

А чи може письменникові, йдучи в такт з часом, найперше взятися за відтворення самого процесу життя в його рухові, в його зміні? Та це ж так потрібно для пролетаріату—речника сьогоднішнього дня, що саме бореться за затвердження нової дійсності. Мусить же пролетаріат бачити від чого й до чого він прийшов. Мусить кожний учасник соціалістичного будівництва побачити, чим він був і чим став, яка була та дійсність, що він її знищив і що є, та яку він оце збудував і як має бути далі.

Чи може молодий письменник, користатись з тих художніх засобів, що з них користаються «кращі» письменники України, а саме, статичне зображення типів, образів зводячи це до філософського затвердження суті життя й класової боротьби, величі нашої революції й мізерності людини. А потім робити патетичний розмах в будучину, закликати людину до боротьби, до соціалізму, бо дійсність йому гірше неприємна, як люба будучина. А чи може молодому письменникові, що оце виходить з гущі пролетаріату, з середовища соціалістичного будівництва на поле літературної творчості, обрати собі відповідну, найкращу точку для свого добробуту, поставити свій фотоапарат, чи може дзеркало, або стати самому дзеркалом і відбивати все, що тільки спаде на очі, що найбільше «вразить» його ніжну поетичну душу?

Молодий письменник з пролетаріату, його звичайно болітимуть всі виразки його класу, всі неполадки в процесі будівництва, що веде його класа, «вразатимуть» вони його до глибини серця й мозку, і буде він їх «відображати», бо це «реальність», це «саме життя». І з неполадками його треба боротись. Яку з усіх цих позицій має посісти молодий пролетарський письменник, що приходить до літературного фронту? Хто має зформувати йому літературно-художній світогляд? До цього часу за нього турбувалась його класа, власне та його частина, що безпосередньо з нею він стикався, був у її масі. Турбувався за це може комсомол, може радянський ВІШ, може окремі свідомі революціонери-комуністи виховували, формували світосприймання своїй зміні. В тій частині може не цілком, але все було гаразд, а ось тепер він переходить в іншу галузь роботи, де ще не вироблено нової пролетарської форми світорозуміння й він мимоволі, може цього не усвідомлюючи, мусить

іти назад. Він мимоволі, цього не усвідомлюючи, відтворює свою класу в старих світоглядних формах, а власне, робить шкоду цій самій класі.

Зрештою він усвідомить свій стан і почне поруч інших товаришів пролетарських письменників робити революцію літературних форм. Він стане і собі, і тим що прийдуть після нього, формувати новий пролетарський літературно-мистецький світогляд.

І він найперше заперечить троцькистську тенденцію його обеззброїти для тих, хто скаже: «даремно ви, товаришу, трудитесь над самозатвердженням своєї пролетарської класи, хоча б у галузі художньої літератури. Все одно вона, йдучи до соціалізму, сама себе «розпустить». Себто немає рації вам так кріпко затверджуватись, вироблювати пролетарські стилі й художні засоби, бо вам скоро доведеться їх знову переробляти на соціалістичні, позакласові. То чи не краще ж—зразу?»

Проти таких тенденцій він, молодий пролетарський письменник, безперечно повстане й знищить їх, щоб не були вони в його одиодумців, чи може «друзів» по роботі.

І згодом стане й виробить свій пролетарський літературно-художній світогляд, виробить свій стиль.

А покищо він мусить борсатись у лабетах старих форм, протестуючи проти них цілою своєю істотою, своєю натурою й тою дійсністю, що її він хоче відтворити в літературно-художньому творі.

В такому стані він є, а власне один з таких—Ан. Шиян у повісті «Баланда».

Безперечно, що класова боротьба, може й мусить виявлятися у найрізноманітніших формах, і мусить виявлятися на конкретних фактах, на конкретних об'єктах. Форм, у яких могла би проявитись ця класова боротьба в наш час, усіх не перерахуєш і не всі з них так легко помітити, де саме і як має нашкодити класовий ворог соціалістичному будівництву. Через це «чистка апарату теж є форма класової боротьби й дуже дошкульна форма для тих, кого мають вичистити», як написано на одному з плакатів одної установи, що переводила в себе чистку.

Письменникові, аби відтворити ці форми класової боротьби, виставити їх саме як класову боротьбу, відрізнивши, відмежовувавши це від усяких родинних, особистих та інших взаємин героїв, і навпаки, в самих родинних, особистих та любовних взаєминах знайти форми класової боротьби, треба величезних зусиль, величезної роботи, а найперше озброєність відповідними засобами літературно-художньої творчості, основаними на філософії діалектичного матеріалізму.

В історії літератури ми не знаємо таких форм дотепер. Є форми, що можуть відтворити боротьбу окремих людей, індивідуальностей за краще панування на поверхні життя, форми, що можуть відтворити навіть динамічно в рухові, як окрема людина чи загинула в життєвому намірі, чи домагалась через власну силу, обдарованість, ініціативу до кар'єри, маєтків, статків і навіть стану державного мужа.

Є ще форми, що можуть відтворювати взагалі титанічну людину на певному шаблі свого життя, чи мізерну, малу, залежно від класового стачу

цих людей і письменника. З допомогою цих форм іспитують героя, ставлять його в різні стани чи колізії, аби довести, що мають на меті в даному разі.

То форми—безперечно класові. А ті, що індивідуалістичні, то класові-буржуазні. Буржуазія виставила на кін, всупереч станові, родовитості, — особистість, індивідуальність.

Пролетарському письменникові, що зовсім не має на меті затверджувати індивідуалістичну психологію, ці форми не підходять. Колективістична психологія пролетаріату в такі форми не вкладається.

І коли А. Головка, пишучи свій «Бур'ян», використав з усіх сил ці форми, відтворюючи класову боротьбу на селі, то це було в свій час і по-своєму сприймалось. Тоді ми переживали період відбудування, і гарне, вміле засвоєння буржуазної спадщини, з застосуванням до нашого часу, було великою письменницькою заслугою. Великою мірою допомогло Головковому «Бур'янові» класове сприймання нашого читача, що від самої дійсності в певному напрямкові звик сприймати й дійсність, відтворену в художньому творові. Хоч там і була розбіжність між життям і літературним твором, що складає діалектичну єдність відтвореної дійсності й літературно-художнього світогляду.

Але ж зовсім сприйматиме інакше читач 1930 року дійсність, відтворену в тих самих художніх формах у повісті «Баланда».

Від «Бур'яну» до «Баланди» в художньому, літературному світогляді поступу, революції не відбулось. І тому так тяжко А. Шиянові впихати було в ці форми дійсність життя з часу не відбудування села, а з часу знищення куркуля. А в повісті головний наголос, як бачимо, зроблено на цьому. Економічно підірвати куркуля! З цією проблемою повість в величезній мірі сучасна й ні на один день не відстає від життя. Молодий пролетарський письменник мусів був відтворювати дійсність ту, яку він безпосередньо перед собою бачив. І він її взяв, або власне вона, дійсність, полонила письменника. Але, не маючи зформованого літературно-художнього світогляду, він не зміг розрізнити, де мають кінчатись суто особисті взаємини, взаємини родинні у героїв і де має починатись класова боротьба. Художньою метою, засобами художнього впливу це не охоплено. А формально все це є, бо це є в дійсності, і мусив був автор її брати. Формально в нього не один Роман Рубан бореться за підлив економічної міці куркуля, що в даному разі втілена в боротьбі за млин, а з ним є ще кілька активних незаможників, правда, відомі читачеві тільки з прізвищ. Ціла маса показала себе на сходах, на чистілі і т. ін., формально не сама Соня перевернула й перебудувала комсомол, а була з нею ціла організація бідняцької молоді. Але ж це тільки формально. Це тільки під тиском критики, враховуючи хиби своїх попередників-письменників, автор не забув згадати за масу. І він дійсно про неї не забув. Але стоїть питання про те, чи вклалася та маса в ті художні форми, що ними орудував автор, чи відтворив він її художньо так, що вона посіла в його творові таке місце, яке має вона об'єктивно в самій дійсності?

І коли ми відповімо на це питання—ні, то маємо відповісти й на друге, що стоїть на перешкоді цього. Чи авторове невміння, авторів недогляд, що ми мусимо зразу відкинути, бо бачимо з твору, що не забув і доглядів за цим автор. Чи ті літературно-художні форми, що система їх складає літера-

турно-мистецький світогляд, що з них користався молодий ще пролетарський письменник, мимо його волі, об'єктивно не дозволила йому зробити таку відповідальну роботу. Мусимо знайти ту невідповідність старих світоглядних, а в даному разі літературно-художніх форм, до нової революційної дійсності.

Користуючись зі скарбниці художніх засобів буржуазних реалістів А. Головка в «Бур'яні» дав нам картину з життя радянського села періоду 24—25 року, в формі кримінального роману, де одна свідомо радянська людина бореться з другою, що є шкідником для більшої частини села на шляху до його добробуту і яка (це характерно для буржуазного роману), має юридичну владну силу. Зрештою перемагає добро, правда. Порок, що був втілений, як характерність у представникові влади, як це й подобало, покараний від самої влади, що не не терпить, хто перекручує її систему.

І підкреслюємо, розуміння Головкового роману, як картини класової боротьби на селі, склалося вже в самого читача, що знаючи ту саму дійсність, усвідомлює її поза романом, як боротьбу класову, і шукає такого самого розуміння вже в романі, що, зрозуміло, в певній відносності відбиває ту дійсність. Світогляд письменників захований у тих художніх засобах, що з них користався він, його пересічний читач, як правило, менше бере до уваги, а кригика просто не вміла його знайти, не вміючи, як слід орудувати методом марксівської аналізи. А світогляд той наскрізь консервативний, він є запереченням відтвореної дійсності і є її не організованою, а дезорганізованою засадою. Хай сам зробить висновок читач, яку шкоду це принесло і творові й читачеві, письменникові, що робив це може не свідомо, і тій критиці, що не могла цього збагнути.

Користаючись з цієї ж самої скарбниці, і молодий пролетарський письменник, Ан. Шиян, не зміг відтворити тих паростків нової дійсності, життя революційного, що не має покищо відповідних пізнавальних форм у літературно-художній системі. Він, найперше, не зміг показати величезного революціонізування майстрової неможлиницької маси в процесі класової боротьби хоча б навколо того об'єкту, що його обрав автор, а саме—млина. Він не зміг рівно ж відтворити й руху психології й світогляду в процесі боротьби, в масі, її окремих одиниць: Романа Рубана, Фильку, Линьку, Ягора й інших, що проходять перед читачем лише, як прізвиська. Через це твір має рівно ж вигляд кримінального роману, де форма його дезорганізована матеріалом, і навпаки. В повісті, зовнішня сила—Сонька переродила комсомол, комісія по чистці покарала владний порок—Карпа Нехлюду, а ще одна комісія передала млина в оренду неможлиникам і таким чином підірвала економічну міць куркуля. Підкреслюємо, офіційно до автора причепитись не можна, бо він не забув за масу, а всі ці комісії спирались на майстрову й неможлиницьку масу. Але...

Художній літературний твір є діалектична єдність змісту й форми, відтвореного життя й літературно-художнього світогляду, що виявляється в художніх мистецьких засобах. Світогляд є організована основа твору і в тому разі, коли він співгучний матеріалові й тоді коли він є для його путом. Організуючи відтворену в художньому творові дійсність, світогляд уже, як діалектична єдність у творові, організовує свідомість читача. Відділя зрозумі-

багато практики, все синтезувати й дати дійсний художній твір в стилі пролетарської літератури.

Р. С. Ми хоча і мали конкретний об'єкт обмірковування в нашій статті, все ж, як бачить читач, обійшли його, про нього сказали дуже мало і то не конкретно, себто про самий твір «Баланда» й автора Анатолія Шияна, але ми це робили свідомо.

Для нас було важливо, при нагоді, поставити проблему створення художньої методи, образу й інших художніх засобів пролетарської літератури, з випробуванням пролетарським світоглядом звертатись до переймання буржуазної спадщини. Ми ще один зайвий раз підкреслили негайну потребу вивчення марксо-ленінської теорії діалектичного матеріалізму.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

РЕЗОЛЮЦІЯ З'ЇЗДУ „МОЛОДНЯКА“ НА ДОПОВІДЬ Ц.Б.

Заслухавши доповідь тов. Ісаєва про працю ЦБ «Молодняка» пленум ЦБ схвалює культурно-політичну і тактичну лінію ЦБ, також провідну лінію в галузі стилевих питань, що виявлялася в провідній тенденції пролетарського реалізму як основної лінії шукань майбутнього стилю доби, що базується на застосуванні методології діалектичного матеріалізму до художньої творчості.

Визнаючи перевагу стилевих шукань пролетарського реалізму за основну творчу лінію «Молодняка», ЦБ припускає існування в лавах «Молодняка» інших творчих напрямків, диференціюючи їх соціальну й художню цінність і об'єктивно її оцінюючи.

Для сучасної літературної ситуації характерне загострення класової боротьби в літературі, що зумовлено політичними й економічними причинами (опір буржуазії в зв'язку з успіхами соцбудівництва, політикою ліквідації куркуля як класу на основі суцільної колективізації тощо).

Класова боротьба в літературі на теперішньому етапі виявляється також і в формі заглибленої творчої і теоретичної роботи в формі боротьби з ідеалістичними і еклектичними тенденціями в стильових та теоретичних питаннях. Рішуче перемагаючи антипролетарські теорії в літературі, «Молодняк» мусить боротися зі спробами вульгаризації і спрощення марксистської теорії, дбаючи за підвищення теоретичної кваліфікації «Молодняка».

Відзначаючи досягнення «Молодняка» і молодняківської критики в напрямку переборення чужих чи ворожих пролетарській літературі тенденцій, схвалюючи лінію членів ЦБ «Молодняка», що працювали в органах комсомольської, пролетарської преси, пленум підкреслює потребу встановити більшу пляновість в роботі молодняківської критики і загалом підвищити дисципліну в лавах «Молодняка», погодженість відповідальних виступів «молодняківців» у принципових питаннях.

Дальша робота «Молодняка» мусить базуватись на принципі розгортання й поглиблення самокритики, на принципі активізації праці «Молодняка» в усіх галузях роботи, зокрема щодо творчості.

«Молодняк» керується в своїй роботі ВОАПТівськими принципами і методами роботи.

ЦБ «Молодняка» в потвердження роботи з'їзду «Молодняка» підкреслює, що «Молодняк» не є організація за певним віком (комсомольським), що «Молодняк», об'єднуючи в більшості комсомольців, є пролетарська організація з правом прийому пролетарських письменників і критиків незалежно від віку.

читача, хоч свій початок вона має в дрібно-буржуазній бульварній дешевині. В українській літературі виникають суперечки й дискусії, читач гаряче обмірковує чергові найвидатніші твори, літературна критика напружено й жагуче проробляє питання про основний стиль пролетарського письменника, а в цей час десь збоку пишуть книжки, як от роман О. Свекли—Петря Слимак. І ця книжка є, безперечно, халтурне «чтво».

Нудно, говорити про цю книжку, в якій немає жодного живого епізоду, все грамотно припасовано до свого місця і разом з тим винятково одноманітне. Нудно розглядати персонажів, які тільки й роблять, що плачуть, скрегохнуть зубами, погрожують кулаками, «розкладаються» і т. д. і т. п. «У великих гордих очах спалахнули злі вогники, але, стримуючи ще себе, він спокійно запитав»: (стор. 86). Про кого це сказано? Про головного «героя» роману Петра Сликама, але те саме десятки разів говорить автор і про інших «героїв». «Дві прозорі крапельки покотилися з очей та глибокими зморшками, як по старій стоптаній стежці, скотилися в чарку» (23 стор.). Чиї це «прозорі крапельки покотилися»? Батька Петрі, Максима Сликама, але таке саме фатально трапляється багато разів і з іншими персонажами.

Про Свеклу навіть не можна сказати, що він пішов шляхом найменшого опору: його сентиментально трагічний і реалістично-романтичний (мішанина), а просто нікчемний роман випадає з художньої літератури. Справа не в тім, що в книжці є, наприклад, неграмотні фрази. («Козачий ротмістр, що сидів поруч, від цього прізвища швидко підвівся і, підійшовши до Павла, звернувся»—72 стор.), або елементарні відступи від правил композиції (так у XII розділі 1-ої частини роману Мельників приїжджає до Сликама, а в XIII, Озеров тільки доручає Мельникову це зробити—відповідну сцену з XIII розділу треба було або усунути, або поставити перед XII розділом), а в тім, що ця річ як ми сказали, просто випадає з художньої літератури, про неї можна говорити лише не як про літературну творчість.

На цьому можна було б і закінчити від-

гук про роман Свекли. Але хочеться хоч би кількома словами згадати ще про одну особливо обурливу сцену, в якій, «красуня» спокусителька—аристократка Раїса Васильовна, убиває більшовика Петрю Сликама. Відсилаючи читача до роману (ця сцена безперечно є своєрідний «шедевр» і тому її варто прочитати), я наведу лише уривок:

«Довгі місяці вона (Раїса Васильовна)—Г. Г.) бачила перед собою високу, дуже постать (Петрі Сликама—Г. Г.), жила переживанням своєї образи й диким бажанням помсти. Це бажання носило її, як п'р'я, по вулицях великих міст, по широких безмежних степових просторах, поміж убогими сільськими халупами.

Уява малювала їй малюнки помсти, що точилися слізьми й кров'ю, а замість того в дійсності вийшло так сіро й вбого. Один постріл, мертве байдуже тіло, пекучий вигук—поклик до іншої ненависної жіночої постаті, а далі—пустота й темрява.

— О-о-о... з диким криком зірвалася на ноги й заплутавши пальці в чорні м'які пасма Петрі, вона відкинула мертву голову і з жагою впиалась дикими пустими очима в бліде обличчя. Тонкі смуги крові заліплювали йому очі, а губи, міцно ступлені в суворому виразі, ніби і мертвий хоче він сказати якусь образу, хоче відкинути її.

З люттю вдарила мертвою головою в цемент долівки (330 стор.).

З самого початку я сказав, що в романі Свекли взято інтересний і мало описаний в літературі побуту Молдавії. Про громадянську війну на території сучасної АМСРР можна було б написати захоплюючу, потрібну значну книгу. Те саме село Василівку, що його показав Свекла, можна було б подати серйозно, підкресливши потрібні моменти класової боротьби. Про цю класову боротьбу в романі «Петря-Слимак» говорить дуже багато, але вона не показана, не виведені справжні типи селян молдаван. Більшовицькі повстанці (з них більш чи менш западає в пам'ять лише Доордіці), оповиті традиційним романтичним серпанком, це не живі люди, а абстрактні «постаті». Ще раз: роман Свекли—надто слабкий.

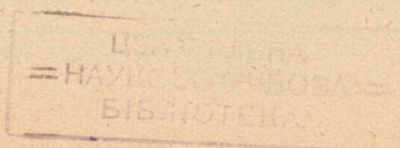
Г. Г.

ЗМІСТ

Микола Шеремет—Колгосп	Стор.
Дм. Надіїн—Про вугіль	6
О. Корнійчук—„Кам'яний острів“ (п'єса на 4 дії, 9 картин)	88
Петро Радченко—Залізні шори (повість з життя старої школи)	90
Б. Коваленко—Ще про стилі	79
Є. Адельгейм—На підступах	82
К. Давид—Ризикований дебют	88

Літературно-мистецька хроніка: Резолюція з'їзду „Молодняка“ на доповідь ЦБ; Пленум ради ВУСПП'у; Перша Всеукраїнська конференція робселькорів; Прем'єра в театрі „Березіль“; Конкурс на художні літературні твори; Миколаївський „Молодняк“ відсвяткував своє дворіччя 90—102

Серед книжок та журналів: Владимир Маяковский. „Во весь голос“—Г. Гельфандбейн; П. Хуторський. „Золота яма“—К. Маслівець; Леонід Чернов-Малошийченко. „Сонце під веслами“—Юліян Зет; О. Досвітній. „Постаті“—Ол. Гришин; „Великим колективом“. Збірка.—К. М; О. Свекла. „Петря Слимак—Г. Г. 103—111



НОВИНКИ

літературної продукції молодняківців

Гончаренко Ів.—„Друзі“ (поезії). ДВУ.

Шиян Анат.—„Баланда“ (повість). ДВУ.

Фомін Є.—„Ескізи“ (поезії). ДВУ.

Смілянський Л.—„Машиністи“ (повість). „Маса.“

Смілянський Л.—„Борис Грінченко“ (критичний нарис). ДВУ.

Смілянський Л.—„Робітництво в українській літературі“ (критичний нарис). ДВУ.

Скрипник Л.—„Будинок примусових праць“ (повість). ДВУ.

Усенко П.—„КСМ“ (поезії). 2 вид. ДВУ.

Радін Г.—„Ланами колективними“ (збірка нарисів). ДВУ.

„КОМСОМОЛІЯ“—(збірка віршів молодняківців). „Пролетарська Правда“.

Мізюн Г.—„Сімейні баляси“ (драматичний етюд). „Книгоспілка“.

Мізюн Г.—„Новими стежками“ (драма). ДВУ.

Ф. Сіто—Дитбудинок № 40 (оповідання єврейською мовою). „Центровидав“.

Ф. Сіто—Оповідання (збірка). ДВУ.

А. Клоччя—На 117 сажні (оповідання). „Український Робітник“.

Я. Гримайло—Вітрила піднято (поезії). ДВУ.

І. Гончаренко—(упорядкував) „Комунівський заспів“ (збірка пісень). ДВУ.

О. Корнійчук—На грані (п'єса). ДВУ.